Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Кафедра історії Центральної та Східної Європи

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНИ XX–XXI СТОЛІТЬ

від чехословакізму до оксамитового розлучення

Колективна монографія

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 2023

УДК 94(437.3+437.6)"19/20"
Н28

Рецензенти:
д-р іст. наук, асист. Т. Ю. Пшеничний,
канд. іст. наук, доц. А. О. Руккас,
д-р іст. наук, проф. В. М. Мордвінцев,
д-р іст. наук, проф. В. І. Яровий,
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 6 від 30 листопада 2023 року)

Н28 Нариси історії Чехії та Словаччини XX–XXI століть: від чехословакізму до оксамитового розлучення: колективна монографія / за заг. ред. І. Малацай, С. Гуменного. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2023. – 100 с.

ISBN 978-966-933-251-6

Колективна монографія містить статті, у яких розкрито важливі, часто малодосліджені, проблеми чеської та словацької історії від початку XX до першої половини XXI ст., зокрема взаємовідносин, конфліктів та співпраці в рамках держави Чехословаччини, яка була створена в 1918 р. на основі ідеології чехословакізму, а розпалася в 1992 р. мирним шляхом, що отримало назву "оксамитове розлучення". Монографія опублікована за результатами міжнародної науково-практичної конференції "Чехи та словаки в історії Центрально-Східної Європи XX–XXI ст.: від чехословакізму до оксамитового розлучення", яка відбулася на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (27 жовтня 2023 р.).

Видання стане у нагоді науковцям, викладачам, студентам та всім хто цікавиться історією Центрально-Східної Європи.

УДК 94(437.3+437.6)"19/20"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.
Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

ISBN 978-966-933-251-6

© Колектив авторів, 2023
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2023

Зміст

Програма конференції..... 4
Антонюк О. Польсько-чеські культурні відносини
на сучасному етапі.....7
Антонюк Я. Кінематограф як спосіб поширення
комуністичної пропаганди
у країнах Центрально-Східної Європи (1945–1956 рр.).....13
Алмашій В. Етнополітична мобілізація
національних меншин в Словаччині
впродовж словацького демократичного транзиту
в першій половині 1990-х рр..... 20
Бажан І. Політична діяльність Союзу чехословацьких товариств
в 1914–1917 рр. 31
Бака В. Чехословацькі/чеські місця пам'яті
на території України:
сучасний стан, перспективи майбутніх впорядкувань 38
Боровець І. Словацький напрям зовнішньої політики Угорщини
(листопад 1938 – перша половина березня 1939 рр.) 44
Гуменна І. Учасники-емігранти українських
студентських товариств Східної Галичини
міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.)
в Чехо-Словацькій республіці: аналіз діяльності та взаємодії 52
Гуменний С. Протидія Корпусу охорони прикордоння (КОП)
нелегальній міграції на польсько-чехо-словацькому кордоні
наприкінці 1930-х рр. 58
Зубко О. Судетське питання та Мюнхенська угода
в спогадах Наталі Симонівни Наріжної (1922–2018) 62
Малацай І. Соціальний аспект чесько-словацьких взаємин
періоду існування ЧССР (1960-1990 рр.)..... 67
Мотрук С. Опозиційний рух у Чехословаччині
70 – 80-х рр. XX ст.: форми та динаміка розвитку..... 72
Рябошапка А. Зовнішня політика Чеської республіки
1993-1997 рр. 79
Терещук В. Політика пам'яті Чехії та Словаччини
в посткомуністичний період.....91
Післяслово..... 100

Програма конференції "Чехи та словаки в історії Центрально-Східної Європи XX–XXI ст.: від чехословакізму до оксамитового розлучення"

10.00 – 10. 20 Відкриття конференції

- Вітальне слово в.о. декана історичного факультету історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка **Тараса Пшеничного**
- Вітальне слово завідувачки кафедри історії Центральної та Східної Європи **Ірини Малацай**;
- Вітальне слово директорки Чеського центру у м. Києві **Терези Соушкової**.

10.20 – 12.30 Панельна дискусія:

Актуальні проблеми чеської та словацької історії: концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації

Модератор: ***Бака Віталій Олександрович, канд. іст. наук, асистент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*

Доповіді:

- ***Віднянський Степан Васильович, д-р іст. наук*****, проф., член кореспондент НАН України**, *Інститут історії України Національної академії наук України;*
  Еволюція політики Словаччини та Чехії щодо російсько-української війни 2014-2023 рр.

- ***Кравчук Олександр Миколайович, канд. іст. наук, доцент*** *Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського;*
  Постать Т. Г. Масарика у дослідженнях Я. Опата

- ***Шніцер Ігор Омелянович, канд. іст. наук, доцент,*** *ДВНЗ "Ужгородський національний університет";*
  Словацьке питання у Третій Чехословацькій республіці (1945 – 1948 рр.)

- ***Зубко Ольга Євгеніївна, канд. іст. наук, ст. викладач,*** *Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця);*
  Судетське питання та Мюнхеньска угода в спогадах Наталі Симонівни Наріжної (1922–2018)

- ***Боровець Іван Іванович, канд. іст. наук, доцент,*** *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;*
  Словацький напрям зовнішньої політики Угорщини (листопад 1938 – перша половина березня 1939 рр.)

- ***Мотрук Світлана Миколаївна, канд. іст. наук, доцент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Опозиційний рух у Чехословаччині 70-80-х рр. XX ст.: форми та динаміка розвитку

- ***Малацай Ірина Володимирівна, канд. іст. наук, доцент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Соціальний аспект чесько-словацьких взаємин періоду існування ЧССР (1960-1990 рр.)

- **Антонюк Ярослав Олексійович, аспірант***, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України;*
  Кінематограф, як спосіб поширення комуністичної пропаганди у країнах Центрально-Східної Європи (1945-1956 рр.)

- ***Бажан Ігор Олегович, студент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Політична діяльність Союзу чехословацьких товариств на українських теренах 1914 -1917 рр. "

- ***Гуменний Сергій Любомирович, канд. іст. наук, асистент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Протидія Корпусу охорони прикордоння (КОП) нелегальній міграції на польсько-чехо-словацькому кордоні наприкінці 1930-х рр.

- ***Гуменна Ірина Любомирівна, ст. викладач,*** *Київський інститут залізничного транспорту Державного університету інфраструктури і технологій;*
  Учасники-емігранти українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) в Чехо-Словацькій республіці: аналіз діяльності та взаємодії

- ***Камеристий-Брайтенбюхер Ростислав Максимович, аспірант,*** *Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України;*
  Північна війна на території України очима словацького дипломата Даніела Крмана: сучасні рефлексії

13.30 – 14.30 Панельна дискусія:

Історичний досвід розбудови незалежних Чеської та Словацької Республік в умовах демократичного транзиту.

Модератор: ***Мотрук Світлана Миколаївна, канд. іст. наук, доцент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

Доповіді:

- ***Алмашій Володимир Васильович, канд. іст. наук,*** *ДВНЗ "Ужгородський національний університет";*
  Етнополітична мобілізація національних меншин в Словаччині впродовж словацького демократичного транзиту в першій половині 1990-х рр."

- ***Рябошапка Андрій Ігорович, студент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Зовнішня політика Чеської республіки 1993-1997 рр.

- ***Сорокін Андрій Анатолійович, аспірант,*** *Національний університет біоресурсів і природокористування України;*
  Проект Меморандуму про Дружбу та співробітництво між м. Києвом і Братиславою 1993 р. у Фонді 1689 Державного Архіву м. Києва

- ***Антонюк Олексій Сергійович, канд. іст. наук, доцент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Чесько-польські культурні відносини в 2004-2023 рр.

- ***Комзюк Леонід Трохимович, канд. юрид. наук, доцент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Сучасне авторське право в Чехії і Словаччині: досвід для України

- ***Казьмирчук Марія Григорівна, д-р іст. наук, проф.,*** *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*
  Культурна адаптація очима українських біженців у Словаччині

14.40 – 15.30 Панельна дискусія:
Чеські та словацькі місця пам'яті в Україні як чинник європейської інтеграції та міжкультурного діалогу.

Модератор: ***Мотрук Світлана Миколаївна, канд. іст. наук, доцент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

Доповіді:

- ***Бака Віталій Олександрович, канд. іст. наук, асистент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Чехословацькі/чеські місця пам'яті на території України: сучасний стан, перспективи майбутніх впорядкувань "

- ***Терещук Вадим Русланович, студент,*** *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
  Політика пам'яті Чехії та Словаччини в посткомуністичний період "

Організаційна інформація для учасників:
Регламент виступів: до 15 хвилин – доповідь, до 5 хв. – виступ в дискусії.
Робочими мовами конференції є: українська, чеська, словацька, англійська.
Конференція проходитиме у змішаному форматі. Доповідачі матимуть можливість взяти участь у засіданні конференції очно, або ж доєднатись дистанційно через zoom-платформу.

Інформація про проведення конференції на сайті історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка доступна за QR-кодом:

Антонюк О. С.
кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Польсько-чеські культурні відносини на сучасному етапі

Польсько-чеські відносини мають давні традиції. Перш за все, це пов'язане з географічним розташуванням. Безпосередня близькість обох країн сприяла їхнім тісним політичним, соціально-економічним і культурним контактам. Поважним чинником стало приналежність чехів і поляків до спільної мовної сім'ї, схожість культур та спільне історичне минуле.

Кардинальні зміни у польсько-чеських відносинах настала після проведення "Круглого столу" в Польщі та "Оксамитової революції" в Чехословаччині. Повалення комуністичних режимів і початок демократичних перетворень сприяли зміні взаємин обох держав. Новий етап у добросусідських відносинах відкрив візит Вацлава Гавела до Польщі та його виступ у польському парламенті 25 січня 1990 р. Президент Чехословаччини заявив, що так звана "дружба", яка була зрежисована "згори донизу" у рамках Організації Варшавського договору і Ради економічної взаємодопомоги, відходить у минуле разом із тоталітарними системами [1, s. 47].

15 лютого 1991 р. у Вишеграді було прийнято "Декларацію про співробітництво Чеської та Словацької Федеративної Республіки, Республіки Польща та Угорської Республіки у прагненні до європейської інтеграції" [2]. Підписанти декларації домовилися розпочати процес закладання основ та нових форм політичного, економічного та культурного співробітництва між цими державами. Країни Вишеградської групи прийняли спільні європейські засади культурної політики та прискорили реалізацію власних інтересів держав у культурній сфері. Вишеградська група стала важливим фундаментом у культурному співробітництві Польщі та Чехії на сучасному етапі.

На шляху зміцнення партнерства між обома країнами великого значення набували взаємні візити на вищому рівні і політичний діалог. Одним з таких став візит Леха Валенси до Чехословацької Федеративної Республіки у вересні 1991 р. Під час зустрічі з Вацлавом Гавелом Президент Польщі вибачився за участь польських військ у придушенні "Празької весни" [3, s. 49].

Під час цього візиту Леха Валенси, 16 вересня 1991 р. у Празі, також було підписано угоду про культурну та наукову співпрацю між урядами обох держав. Зважаючи на особливо сприятливі умови для розвитку співробітництва, що випливають з безпосереднього сусідства і мовної спорідненості, сторони висловили впевненість у зміцненні зв'язків між польською, чеською і словацькою культурами [4].

Ще одним важливим документом, який ліг в основу подальшого розвитку польсько-чеських культурних відносин, був "Договір між Республікою Польща

та Чеською і Словацькою Федеративною Республікою про добросусідство, солідарність і дружнє співробітництво", вчинений у Кракові 6 жовтня 1991 р. "На основі угод і програм, – зазначала стаття 15, – розширювати обміни у всіх сферах і на всіх рівнях, сприяти співпраці між творчими й іншими культурними інституціями, а також прямим контактам між митцями". Підписанти договору зобов'язалися розширювати й підтримувати співпрацю між навчальними закладами та науково-дослідними установами, а також обмін студентів, стипендіатів, учителів і наукових працівників. Окрему увагу приділили підтримці навчання польської мови в Чеській і Словацькій Федеративній Республіці та чеської і словацької мов у Республіці Польща. Договір констатував взаємне визнання документів про закінчення шкіл і вищих навчальних закладів обох країн [5].

Важливого значення у зміцненні міжкультурних зв'язків мало підписання 30 вересня 2003 р. у Празі угоди між Урядом Республіки Польща та Урядом Чеської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки. Угода визначила умови, які договірні сторони створюватимуть для безпосереднього співробітництва між державними і недержавними установами та організаціями, громадськими об'єднаннями, юридичними і фізичними особами з метою реалізації цієї Угоди". Для досягнення цілей цієї угоди польська та чеська сторони домовились підтримувати створення та діяльність спільних польсько-чеських і чесько-польських організацій, асоціацій та фондів. Увага приділена урядовій підтримці діяльності Чеського центру у Варшаві та Польського інституту в Празі. З урахуванням своїх взаємних потреб і можливостей, обидві сторони домовились також прагнути поширювати найцінніші твори літературної, музичної, драматичної, образотворчої та кінематографічної творчості, що представляють державу другої договірної сторони [6].

З метою розвитку культурного співробітництва договірні сторони сприятимуть, як зазначала стаття 5 угоди, безпосередньому співробітництву між культурними організаціями й установами. У рамках такого співробітництва передбачалося:

1) розповсюдження літератури іншої договірної сторони в оригіналі та в перекладах;

2) організація виставок, концертів та інших мистецьких заходів, які мали б проводитися музеями, галереями, театрами, бібліотеками, музичними ансамблями й іншими закладами культури, що займаються цим видом діяльності;

3) обмін інформацією та досвідом у галузі виконавських мистецтв, літератури, музики, образотворчого мистецтва, кіно, музеєзнавства, охорони, захисту та збереження архітектурної та культурної спадщини і пам'яток, а також налагодження прямих контактів між фахівцями у зазначених галузях;

4) обмін книгами, документацією та іншими публікаціями в галузі культури і мистецтв між зацікавленими партнерами;

5) участь на взаємній основі театральних і музичних артистів та колективів у великих міжнародних фестивалях, які б проводилися в договірних державах;

6) участь у міжнародних кінофестивалях, кіноогляд ах та кіноперегляд ах [7].

Наступні статті свідчили про домовленості в питанні збереження та забезпечення цілісності культурної спадщини; розвитку прямого співробітництва розвитку прямого співробітництва між публічними та науковими бібліотеками; співробітництва між школами на всіх рівнях і викладання польської та чеської мов; безпосереднього співробітництва між молодіжними організаціями, зокрема в галузі фізичної культури і спорту; заохочення та сприяння співробітництва в галузі наукових досліджень і розробок; розвитку співробітництва в галузі архівної справи, включаючи розвиток прямих контактів між державними архівами своїх країн; забезпечення громадянам іншої договірної сторони належний та ефективний захист у сфері інтелектуальної власності, включаючи авторське право і суміжні права; сприяння співробітництва в галузі засобів масової інформації. Договірні сторони домовились забезпечити особам, які належать до польської меншини, що проживають на території Чеської Республіки, та особам, які належать до чеської меншини, що проживають на території Республіки Польща, умови, що сприяють збереженню, розвитку та вираженню їх національної, релігійної, культурної та мовної самобутності в рамках законодавства, діючого в державах договірних сторін [8].

Угода від 30 вересня 2003 р. стала фундаментальним документом у подальших міжкультурних відносинах Республіки Польща та Чеської Республіки. Вона постійно доповнюється імплементаційними програмами, які визначають конкретні форми та умови фінансування співробітництва між відповідними установами та міністерствами в межах їхньої компетенції. Свідченням цьому є підписання наступних документів:

– "Програма співпраці між Міністром культури Республіки Польща та Міністерством культури Чеської Республіки на 2004–2006 роки, підписана у Празі 7 грудня 2004 р." [9];

– "Програма співпраці між Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща та Міністерством культури Чеської Республіки на 2008–2010 роки, підписана у Варшаві 29 вересня 2008 р." [10];

– "Протокол між Міністром науки і вищої освіти Республіки Польща та Міністерством освіти, молоді та фізичної культури Чеської Республіки про співробітництво в галузі вищої освіти на період 2011–2014 років, підписаний у Празі 24 січня 2012 р.") [11];

– "Програма співпраці між Міністром освіти і науки Республіки Польща та Міністерством освіти, молоді та фізичної культури Чеської Республіки в галузі освіти, підписана у Варшаві 20 вересня 2012 р." [12];

– "Програма співпраці між Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща та Міністерством культури Чеської Республіки на 2014–2016 роки, підписана у Кракові 6 травня 2014 р." [13];

– "Програма співпраці між Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща та Міністерством культури Чеської Республіки на 2017–2021 роки, підписана у Гдині 1 червня 2017 р." [14];

– "Протокол між Міністром освіти і науки Республіки Польща та Міністерством освіти, молоді та фізичної культури Чеської Республіки про співробітництво в галузі вищої освіти", підписаний у Варшаві 20 вересня 2023 року" [15].

Оцінюючи польсько-чеські культурні відносини у 2008 р., заступник керівника відділу досліджень та аналізу Польського інституту міжнародних відносин Матеуш Гняздовський зазначав, що незважаючи на деякі несприятливі для Польщі явища, закріплюються позитивні тенденції. Йдеться про популярність чеської культури в Польщі та частково обмежену популярність польської культури в Чехії, яка не виходить за межі кола поцінювачів. На думку М. Гняздовського, чеські засоби масової інформації більше цікавилися політичними подіями, ніж культурними, хоча це поступово змінюється. Присутність польської культури в комерційних ЗМІ була незначною, але в державних ЗМІ з'являлося все більше репортажів із Польщі та програм, присвячених польській культурі та суспільству. Великий інтерес викликали книги та фільми про новітню історію Польщі (наприклад, фільм Анджея Вайди "Катинь", книги Я. Т. Гросса, ксьондза Т. Залеського, істориків Інституту національної пам'яті [16, s. 193].

Активізації польсько-чеських міжкультурних взаємин сприяв також розвиток транскордонного співробітництва між Польщею та Чехією, що став можливим у результаті суспільно-політичних трансформацій у Центральній Європі. Цьому сприяло відновлення місцевого самоврядування на рівні гмін, згодом на рівні повітів і воєводств. Транскордонне співробітництво посилилося після вступу Польщі та Чехії до Європейського Союзу в 2004 р. Особливу роль у розвитку культурної співпраці на прикордонних територіях відіграють єврорегіони та органи місцевого самоврядування. Слід відзначити, що Міністерство культури і національної спадщини Республіки Польща та Міністерство культури Чеської Республіки надають фінансову підтримку культурним проектам через програми фінансування.

У результаті вступу Польщі та Чехії до ЄС транскордонне співробітництво було включено до програми Interreg. Вимогою програми на період 2000–2006 рр. було зобов'язання реалізувати пріоритети співпраці з комплексу питань, у тому числі, зі співпраці у сфері освіти, культури та наукових досліджень. Детальний аналіз проектів 2007–2013 рр. показав, що важливою відмінною рисою польсько-чеського прикордоння була висока частка культурних заходів (близько 12% проектів), чому сприяли, серед іншого, численні культурні активи прикордоння, географічна близькість і відносно хороша транспортна доступність, схожість мов та високий рівень урбанізації, що сприяє більшій кількості потенційних учасників заходів [17, s. 519-520].

Операційна програма Чеська Республіка–Республіка Польща була присутня в програмному періоді 2014–2020 рр. Її бюджет у розмірі 226 млн. євро став найбільшим серед усіх транскордонних програм у Польщі. Територія

підтримки охоплювала частини Нижньосілезького, Сілезького та Опольського воєводств з польської сторони та п'ять країв із чеської сторони (Ліберець, Краловоградець, Оломоуц, Пардубіце та Моравія-Сілезія). Більше половини бюджету програми спрямовано на збереження, використання та покращення транспортної доступності культурних і природних пам'яток чесько-польського прикордоння [18, s. 521].

Отже, на сучасному етапі розвиток польсько-чеських взаємин у сфері культури відбувається не стихійно, а в результаті взаємних домовленостей, що зафіксовано в спільних програмах і протоколах про співпрацю. Цей процес проходить як на загальнодержавному рівні, зокрема в межах Вишеградської групи, так і на регіональному. У системі транскордонного співробітництва особлива роль належить єврорегіонам і місцевим органам самоврядування, які активно здійснюють культурно-освітню діяльність. В умовах членства в НАТО та ЄС Республіка Польща і Чеська Республіка змогли виробити нову модель співпраці, зокрема в культурній царині.

Список використаних джерел

1. Szczepańska-Dudziak A. Relacje polsko-czechosłowackie w okresie transformacji systemowej po 1989 r. // Forum Historyczno-Społeczne. – Nr 6. – 2018. – S. 44-64. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://womgorz.edu.pl/wp-content/uploads/2021/05/2018.pdf
2. Deklaracja o współpracy Rzeczypospolitej Polskiej, Czeskiej i Slowackiej Republiki Federacyjnej i Republiki Wegierskiej w dazeniu do integracji europejskiej (Wyszehrad, 15 lutego 1991 r.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.cvce.eu/obj/deklaracja_o_wspolpracy_rzeczypospolitej_polski… republiki_federacyjnej_i_republiki_wegierskiej_w_dazeniu_do_integracji_europejskiej_wyszehrad_15_lutego_1991_r-pl-6e592602-5431-42fd-8e65-2274e294ad89.html
3. Szczepańska-Dudziak A. Relacje polsko-czechosłowackie w okresie transformacji systemowej po 1989 r. // Forum Historyczno-Społeczne. – Nr 6. – 2018. – S. 44-64.
4. Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej o współpracy kulturalnej i naukowej, podpisana w Pradze w dniu 16 września 1991 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1992-42-184,16794706.html
5. Układ między Rzecząpospolitą Polską a Czeską i Słowacką Republiką Federacyjną o dobrym sąsiedztwie, solidarności i przyjacielskiej współpracy sporządzony w Krakowie dnia 6 października 1991 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1992. – Nr 59. – Poz. 296. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19920590296/O/D19920296.pdf
6. Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Czeskiej o współpracy w dziedzinie kultury, szkolnictwa i nauki, podpisana w Pradze dnia 30 września 2003 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2003. – Nr 244. – Poz. 2449. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20042442449/O/D20042449.pdf
7. Ibid.
8. Ibid.

9. Program Współpracy między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2004-2006, podpisany w Pradze dnia 7 grudnia 2004 r. – Monitor Polski. – 2005. – Nr 28. – Poz. 392. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20050280391/O/M20050391.pdf

10. Program współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2008-2010, podpisany w Warszawie dnia 29 września 2008 r. // – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2009. – Nr 46. – Poz. 380. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090460380/O/D20090380.pdf

11. Protokół między Ministrem Nauki i Szkolnictwa Wyższego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Szkolnictwa, Młodzieży i Kultury Fizycznej Republiki Czeskiej o współpracy w dziedzinie szkolnictwa wyższego na lata 2011-2014, podpisany w Pradze dnia 24 stycznia 2012 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2012. – Poz. 669. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000669/O/D20120669.pdf

12. Program współpracy między Ministrem Edukacji Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Szkolnictwa, Młodzieży i Kultury Fizycznej Republiki Czeskiej w dziedzinie edukacji, podpisany w Warszawie dnia 20 września 2012 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2012. – Poz. 1250. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120001250/O/D20121250.pdf

13. Program współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2014–2016, podpisany w Krakowie dnia 6 maja 2014 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2014. – Poz. 1008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20140001008/O/D20141008.pdf

14. Program współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2017-2021, podpisany w Gdyni dnia 1 czerwca 2017 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2017. – Poz. 1432. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001432/O/D20171432.pdf

15. Protokół między Ministrem Edukacji i Nauki Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Szkolnictwa, Młodzieży i Kultury Fizycznej Republiki Czeskiej o współpracy w dziedzinie szkolnictwa wyższego, podpisany w Warszawie dnia 20 września 2023 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2023. – Poz. 2421. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20230002421/O/D20232421.pdf

16. Gniazdowski M. Polityka Polski wobec Republiki Czeskiej. // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 2009. – Warszawa: PISM, 2009. – S. 176–195. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/5502382/Polityka_Polski_wobec_Republiki_Czeskiej_In_Rocznik_Polskiej_Polityki_Zagranicznej_2009_Warszawa_PISM_2009_s_176_195

17. Lewkowicz Ł. Uwarunkowania i formy instytucjonalnej polsko-czeskiej współpracy transgranicznej. // Przegląd Geograficzny. – 2019. – T. 91. – Z. 4. – S. 511–530. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rcin.org.pl/Content/111572/WA51_138868_r2019-t91-z4_Przeg-Geogr-Lewkowic.pdf

18. Ibid.

Антонюк Я. О.
аспірант,
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України

Кінематограф як спосіб поширення комуністичної пропаганди у країнах Центрально-Східної Європи (1945–1956 рр.).

Після закінчення Другої світової війни у країнах Центрально-Східної Європи відбулися радикальні зміни. Радянський вплив сприяв трансформації режимів "народної демократії" у тоталітарні режими. "Будівництво основ соціалізму" за радянським зразком передбачало докорінні перетворення в суспільно-політичній, економічній і культурній сферах. Одним з ключових завдань стало поширення комуністичної ідеології та встановлення контролю над масовою свідомістю населення. Вплив СРСР та його ідеології визначили курс країн Центрально-Східної Європи в розвитку культури, що не обійшло стороною кінематограф.

Для правлячої еліти країн регіону, кіно служило потужним засобом для здійснення комуністичної пропаганди та агітації. Встановлення всеосяжного ідеологічного контролю створювало комуністичним режимам великі можливості проведення дезінформації. Невіддільною складовою ідеологічної системи в країнах Центрально-Східної Європи став так званий "соціалістичний реалізм", характерними рисами якого були пропагування соціалістичного ладу, показ робітників і селян як героїв класової боротьби, зображення здобутків та успіхів соціалістичного будівництва, показ переваг соціалістичного способу життя на противагу капіталістичному. Соціалістичний реалізм поширювався у літературу, живопис, скульптуру, драматургію, а також і кінематограф.

Кінематограф став важливою складовою культурного ландшафту країн Центрально-Східної Європи. Враховуючи роль кіно у формуванні суспільної свідомості, комуністична влада країн регіону встановила свій контроль над процесом створення та використання фільмів. Нова кінопродукція вдавалася до цензури і тільки ті кіноматеріали, які проходили відповідну перевірку, допускалися до публічного показу.

Варто звернути увагу на особливості використання кінематографу в процесі ідеологічної обробки населення в окремих країнах Центрально-Східної Європи. Так, наприклад, досвід розвитку кінематографу в Чехословаччині після Другої світової війни свідчить про увагу, що приділяла нова влада створенню кінопродукції. Намагаючись посилити контроль за створенням фільмів, Міністерство інформації видало розпорядження від 18 травня 1945 р. про створення Ради кіноцензури. Вже сама назва новоствореної установи вказує на спрямованість її діяльності. Рада кіноцензури давала висновки щодо змісту всіх фільмів перед їх виходом у

кінотеатрах, включаючи іноземні та старі чеські фільми. У 1948 р. цей орган було реорганізовано, а через два роки перейменовано на Раду з питань затвердження фільмів. У квітні 1953 р. було створено центральне цензурне відомство – Головне управління нагляду за пресою [1, с. 38].

Усією культурною політикою керував Відділ культури і пропаганди ЦК Компартії Чехословаччини. Перебуваючи на посаді керівника цього відділу Густав Бареш протягом 1946–1948 рр. активно вимагав пропагувати соціалістичний реалізм радянського зразка як єдиний дозволений засіб художнього вираження. Вплив міністерства на державну культурну політику був значним ще до встановлення комуністичної диктатури. У лютому 1948 р. зі зміною режиму в результаті комуністичного путчу влада отримала можливість офіційного втручання в управління чехословацькими культурними установами. Серед фільмів, що вийшли під контролем нової влади можна відзначити кінокартину режисера Франтишека Чапа "Біла темрява" (1948 р.). У цьому фільмі простежується ідея побратимства чеських партизанів з радянськими людьми, об'єднання проти спільного ворога та думка щодо прорадянської моделі майбутнього життя [1 с. 42].

По завершенні Другої світової війни в Чехословаччині активно діяла режисерська група у складі Єльмара Клоса і Яна Кадара. Особливо важливим тут є те, що ці два режисери і сценаристи були комуністами й активно працювали над створенням фільмів, що оспівували комуністичні ідеали.

Наприклад, фільм режисера Я. Кадара "Катка" (1949 р.) яскраво демонструє прояви комуністичної пропаганди через ідеологічну лінію, що прославляє соціалізм та колективізацію. Головна героїня перетворюється з сільської дівчини на активну працівницю заводу, відкидаючи традиційне сільське життя. Фільм використовує стереотипні образи "прогресивних" героїв, які відзначаються відданістю ідеалам соціалізму.

Можна згадати ще драматичний фільм Є. Клоса і Я. Кадара "Викрадення" (1952 р.), який висвітлював жорстку поведінку іноземних військовослужбовців щодо інтернованих чехословацьких громадян у Західній Німеччині та формував у глядачів негативний образ американських солдатів.

Цензурний контроль пройшли й інші фільми чехословацьких режисерів, серед яких згадаємо наступні: "Операція В" Йозефа Маха (1951 р.), що показує розвиток подій з ліквідації загону Української повстанської армії на території Чехословаччини; "Сьогодні ввечері все скінчиться" Войтеха Ясні і Карела Кахиня (1955 р.), який висвітлює героїчний вчинок чехословацького офіцера з розкриття шпигунки; "Герої мовчать" Мирослава Цикана (1946 р.), що присвячений ідеї визвольної боротьби з нацистами.

Ситуація у кінематографі в Польщі після Другої світової війни мала свої характерні риси. Прихід до влади комуністів сприяв трансформації всієї системи кіноіндустрії. Польський кінематограф славився своєю артистичністю та творчістю режисерів, таких як Анджей Вайда (зі своїм дебютом в 1954 р), Александр Форд, Ян Рибковський та інші. Фільми цих авторів відзначалися глибокою людською драмою та індивідуальним підходом до кінематографу.

На наш погляд, дуже цікавим є той факт, що значна кількість режисерів намагалися противитися тиску з боку влади. Більшість режисерів були безпартійні і цілком очевидно, що вони не сприймали комуністичну ідеологію, і це було їх єдиним варіантом продовженням творчості. Вони всіляко намагатися поставили свої фільми так, аби люди сприймали більше самий сюжет, а не ідеологічну частину, тобто вони створювали свої фільми в першу чергу для народу. Свідченням цього є те, що Ян Рибковський встановив рекорд "нелегальності" у відході від ідеологічного канону чинних правил естетики. В якості режисера фільму "Часи надії" влітку 1954 р. він опинився на антиподі соціалістичного реалізму, поставивши в цьому фільмі супровід американської джазової музики [2, с. 21].

Усі фільми піддавалися жорсткій цензурі та контролю з боку комуністичної влади. Фільми, які не відповідали ідеології режиму, були заборонені або редагувалися, як наприклад фінал фільму Яна Рибковського "Дом на Пустирі" (1948 р.) редагувався декілька разів, бо партія вважала фільм недостатньо наповненим ідеями комунізму. Партійний нагляд за кінематографією був справою офіційною і загальновідомою.

Одночасно з ініціативами, спрямованими на обмеження свободи вітчизняних творців, робилися кроки щодо вдосконалення цензури іноземних фільмів. 1 січня 1951 р. було створено Штаб кінопрокату з місцевими відділеннями. У грудні того ж року було створено Комітет з оцінки фільмів, який давав висновки щодо іноземних фільмів, призначених для показу в Польщі. Практично це була цензурна інституція, яка обмежувала розповсюдження фільмів, що суперечили панівній на той час ідеології в Польщі. На початку 1950-х Комітет з оцінки фільмів регулярно зв'язувався з відділом культури ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, консультувався з його рішеннями та надсилав пропозиції щодо репертуару на затвердження.

Польський кінематограф в цей період був різноманітним, з одного боку, він підтримував артистичність та індивідуальний підхід до кінематографу, а з іншого боку, включав елементи пропаганди. Фільми Яна Рибковського, якого ми вже згадували, були прикладом цієї дуальності, де присутня була і розмова про соціальні питання, і приховані елементи пропаганди режиму.

Кінематограф у Румунії також зазнав суттєвих змін після Другої світової війни. Це стало особливо відчутним після комуністичного перевороту 1947 р. і проголошення Соціалістичної Республіки Румунія. 2 листопада 1948 р. був підписаний декрет про націоналізацію кіноіндустрії, за яким кінематограф країни потрапив під повний державний контроль [3, с. 490].

Крім того, у 1949 р. румунський кінематограф зазнав серйозних перетворень, спрямованих на можливість здійснення контролю над процесом виробництва та розповсюдження фільмів. Відбулися кадрові перестановки в системі керівництва кінематографу та встановлені були виробничі завдання на 1950 р., зокрема розпочалося будівництво кіностудії у м. Буфтя, що в подальшому стала єдиною великою кіностудією в Румунії та однією з найкраще обладнаних студій у Східній Європі. Увага приділялась також модернізації внутрішнього обладнання кінотеатрів. Після націоналізації

кінотеатрів багато з них було закрито через їх жахливий стан. Настала криза, характерною рисою якої було скорочення кількості адміністраторів кінотеатрів і кіномеханіків, що призвело до проведення кінопоказів виключно на відкритому повітрі. Ця ситуація стала причиною створення 7 червня 1950 р. Комітету з кінематографії, який керував державними кіно підприємствами по всій країні. Було розгорнуто програму "фільміфікації", що полягала у відкритті нових кінотеатрів, зокрема й у сільській місцевості. У рамках програми в 1950-х у країну було завезено проектори і мобільні кінотеатри з СРСР. Усі ці заходи свідчать про визнання владою кінематографу як потужного інструменту пропаганди [4, с. 11].

Найбільш класичним у сфері соцреалістичного кіно Румунії вважається фільм режисера Пола Келінеску "Долина лунає" (1949 р.). У картині описані події у розпал мобілізації на добровільні роботи та інтенсивної пропаганди класової боротьби. Тисячі молодих людей з усієї країни зібралися в ущелині Цзю, щоб побудувати залізничну лінію. Їх ентузіазм контрастує з позицією тих, хто хоче саботувати роботу. Саме цей контраст мав на меті передати глядачеві того часу цю прокомуністичну ідеологію, поглибити знання щодо її ідей та показати що таке комунізм. Ці аспекти відображанні майже на кожному із етапів фільму, від початку де лише невелика кількість людей поглинути у ідею, та у кінці, коли уже всі об'єдналися і проходять повз тунель який вони зробили спільними зусиллями. Акторів у румунському кінематографі вибирали відповідно до стереотипних уявлень про багатих і бідних людей. Персонажі, які грали партійних активістів, повинні були уособлювати ідеал робітника – сильного та інтелігентного.

Слід також звернути увагу і на фільм режисерів Віктора Іліу та Жана Джонжуеску "У нашому селі" (1951 р.). Цей фільм пропагує ідеї колективізації сільського господарства саме на початку її поширення у Румунії.

Однією з особливостей угорського кінематографа можна виділити саме підхід до створення фільмів. Так, у 1951 р. була створена система перспективних планувань, яка передбачала виконання встановлених на 1-3 роки програм. Тематика фільмів визначалася не на один, а на кілька років, але й випускалася з розбивкою по роках. Фільми, які планувала знімати влада були завчасно продумані до найменших аспектів. Окрім того, теми фільмів були чітко визначені відповідно до принципів комуністичної ідеології. Іноді навіть доходило і до того, що завчасно задумувались конкретні ідеї та писались сценарії до фільмів. Ідеї для фільмів, знятих на 1951 рік, були узагальнені в 11 темах: промислові, сільськогосподарські, антиімперіалістичні, молодіжні та дитячі фільми, фільми про національну оборону, нелегальний робочий рух, біографії (про Лоранда Етвеша, Ференца Еркеля чи Мігая Вітеза Чоконаї), спортивний фільм, оперета, угорська класика (екранізація класичного роману), історична тема (Петефі та Бем) [5 с. 124].

Фільми того періоду представляють "образи омріяного майбутнього" різними способами: соціальний реальний історичний фільм фіксує соціалістичне сьогодення, яке дозріває у феодальному чи буржуазному минулому, тоді як соціальний реальний виробничий фільм фіксує

комуністичне майбутнє, яке дозріває в соціалістичному сьогоденні. Його не видно в цілому, лише в спорадичних ознаках, які з'являються тут і там. Так Петефі, Еркель, Вак Боттян чи Матій Людас стають протокомуністами в історичних фільмах, а стахановці в виробничих фільмах стають комуністичними "übermensch" (надлюдина, тобто істота, яка здатна на будь-які зусилля, щоб досягти раю на землі) [6 с. 178].

Фільми угорських режисерів мали художню концепцію та розглядали різні аспекти життя. Проте, у фільмі Фридьеша Бана "Бойове Хрещення" (1951 р.) висвічується пропагандистський наратив. Фільм розповідає про боротьбу між старою проімперіалістичною та новою соціалістичною ідеями в Угорщині. Пропаганда спрямована на сільську аудиторію, показуючи куркулів, які виступали проти нового порядку та намагалися зруйнувати кооператив і повернутися до старого ладу. Фільм висвітлює відмежування соціалізму від минулого, що надає можливість відчути агітаційну політику того часу.

У цілому, пропаганда в угорському кінематографі була націлена на вирішення тих завдань, що були поставлені владою на порядок денний.

Щодо болгарського кінематографу, то він також відзначався рядом особливостей після приходу комуністів до влади в період з 1945 по 1956 рр. "Наше національне болгарське художнє кіно, яке розвивається під благодатним впливом радянського художнього кіно, ще з перших кроків стало на правильний шлях – на шлях соціалістичного реалізму. Це запорука його успіху", – говорилося в доленосному для болгарського кіно Указі № 91 Ради міністрів від 31 січня 1952 р. Саме впровадження принципів соціалістичного реалізму в болгарське мистецтво стало частиною загальної радянізації суспільного життя. Тому проголошення цих принципів відбувалось на рівні урядових документів, а їх дотримання підлягало суворому партійному контролю. Щодо цього указу, то його фактично можна вважати офіційним встановленням соцреалізму як головного жанру кіномистецтва. У передмові до цього указу також вказувалось: "Виходячи з того, що "кіно є найважливішим" (Ленін) і "наймасовішим з усіх мистецтв" (Сталін), слід повніше і ширше використовувати його для ідейно-політичного і художнього виховання трудящих і за ще більш масову мобілізацію їх для активної і свідомої участі в будівництві соціалізму, для подальшого зміцнення болгаро-радянської дружби і боротьби за мир проти розпалювачів нової війни" [7, с. 35, 41].

У болгарському кінематографі виділялися такі режисери як Георгій Дюлгеров і Дако Даковський, які зосереджували свою увагу переважно на історичному контексті, а також Янко Янков, який в своїх фільмах висвітлював роль жінок у комуністичному суспільстві.

Болгарський кінематограф став платформою для контекстуалізації історичних подій, зокрема, Другої світової війни та національного визволення від османського панування у результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Наприклад, у фільмі режисера Дако Даковського "Під ярмом" (1952 р.) яскраво висвітлюється історія визволення Болгарії російськими військами [7, с. 59]. Зрозуміло, що такі сюжети були націлені на зміцнення дружби Болгарії із Радянським Союзом.

Особливо важливим тут є історія створення цього фільму, адже, відповідно до міністерського указу Держкіно № 1410 від травня 1950 р. було дано доручення підготувати сценарій за романом Івана Вазова "Під ярмом". Його вибрали тому, що сюжет був зручний для висвітлення ролі Росії в історії Болгарії і дуже популярний серед болгар [7 с. 63].

Звернемо увагу на ситуацію в Югославії. Після встановлення комуністичної влади в Югославії, кінематограф країни відзначився певними особливостями важливими, а саме, стрімким розвитком протягом 1945-1948 рр. і ще швидшим занепадом після розриву югославсько-радянських відносин. До розриву відносин Югославії з Радянським союзом (конфлікт Тіто-Сталін 1948 р.) було знято кілька спільних радянсько-югославських фільмів, які в основному входили в жанр "партизанського кіно" та висвітлювали події Другої світової війни. Виключенням із цього шаблону став їх спільний фільм режисера Вьякослава Африча "Славиця" (1947 р.). Режисер мав на меті показати події до початку Другої світової війни, але зберегти цю новостворену популярність "партизанщини". Агітаціно-пропагандиський аспект цього фільму висвітлював героїчну боротьбу учасників партизанського загону.

Після розриву відносин, Югославія впродовж 8 років зняла лише 12 фільмів, що на відміну від інших країн було дуже низьким показником. Це було пов'язано із недосвідченістю та невеликою кількістю югославських режисерів. Однак, особливим тут було те, що серед цих фільмів слід виділити спільні фільми з Норвегією ("Кривава Дорога" 1955 р.) і Австрією ("Останній міст" (1953 р.).

Хоча з часом жанр "партизанського кіно" став настільки популярним, що згодом став вважатися стереотипним і ідеологізованим. Прикладом стали фільми режисера Радоша Новаковича "Сонце Далеко" (1953 р.) і "Мальчик Мита" (1951 р.). Особливо можна відмітити витвір режисера Сими Симатовича під назвою "Наші шляхи розходяться" (1956 р.), де підпільники Загреба здійснюють зухвалі акції проти окупантів і місцевих колабораціоністів [8, с. 302].

Отже, можна зробити висновок, що аналізуючи використання пропаганди в кінематографі країн Центрально-Східної Європи в період 1945–1956 рр. простежувалися схожі риси. У цих країнах кінематограф підлягав ретельному цензуруванню, а зміст фільмів ретельно контролювався.

Героями фільмів часто ставали звичайні робітники і селяни, які зображувалися у фільмах як герої та позитивні персонажі, підкреслюючи їхні досягнення та жертви для будівництва соціалізму. Таким чином, влада намагалася змусити глядачів відчувати себе ближче до головних героїв. як підтримувачі режиму. У фільмах також часто негативно зображувалися багаті люди, як класові вороги соціалістичного суспільства, та підкреслювався патріотизм і національна гордість, особливо в контексті перемоги у Другій світовій війні.

Найважливішою рисою багатьох фільмів було те, що вони уникали відкритої пропаганди та оспівування комуністичних ідеалів. Усе це зображувалось у закамуфльованому вигляді, зокрема у побутових,

виробничих і життєвих ситуаціях. У цих формах пропаганди комуністичні ідеали і цінності вписувались у сценарії фільмів. Уникаючи показової політичної агітації та пропаганди, влада зробила кіно більш доступним і прийнятним для глядачів.

Список використаних джерел

1. Stavárková K. Filmový odbor ministerstva informací v letech 1945–1953. Praha, 2017. – 84 s. Diplomová práce (Mgr.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut komunikačních studií a žurnalistiky. Katedra mediálních studií. Vedoucí diplomové práce PhDr. Jan Cebe, Ph.D. – Режим доступу до ресурсу: https://dodo.is.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/95121/120278112.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Hendrykowski M. Socrealizm po polsku. Studia i szkice. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2015. – 223 s. – Режим доступу до ресурсу: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/21668/1/Hendrykowski_M_Socrealizm_2016_internet.pdf
3. Tismăneanu V. (comisia prezidenţială pentru analiza ictaturii comunistedin românia), RAPORT FINAL. Bucureşti, 2007. – 663 s. – Режим доступу до ресурсу: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/article/RAPORT%20FINAL_%20CADCR.pdf
4. Trif R. Cinematografia – instrument de propaganda în perioada 1945-1965. Rezumatul tezei de doctorat. Universitatea "babeș-bolyai" cluj-napoca facultatea de istorie și filosofie școala doctorală de relații internaționale și studii de securitate. 2023, 52 s. – Режим доступу до ресурсу: https://ro.scribd.com/document/371746197/Plesa-Elis-Rezumat-Teza-de-Doctorat
5. Csilla H. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején. DOKTORI DISSZERTÁCIÓ. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2011. – 212 s. – Режим доступу до ресурсу: https://doktori.btk.elte.hu/hist/halaszcsilla/diss.pdf
6. Pólik J. Elveszett illúziók: a magyar politikai film korszakai. In: A hazugság, (12). 2014. – pp. 173-193. – Режим доступу до ресурсу: https://acta.bibl.u-szeged.hu/49295/1/platonhoz_012_173-193.pdf
7. Братоева-Даракчиева И. Българско игрално кино: от "Калин Орелът" до "Мисия "Лондон" Институт за изследване на изкуствата. София, 2013. – 368 с. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/5662429/Bulgarsko_igralno_kino_ot_Kalin_Orelat_do_Missia_London
8. Stanković P. Partizanski filmi in partizanarice: Analiza žanrskih prvin jugoslovanskega partizanskega filma. TEORIJA IN PRAKSA let. 49, 2/2012. s. 301-332. – Режим доступу до ресурсу: https://dokumen.tips/documents/partizanski-filmi-in-partizanarice-analiza-anrskih-dkfdvuni-ljsidbpdfstip20122.html?page=1

Алмашій В. В.
кандидат історичних наук,
лабораторія етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. Тиводара
факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

Етнополітична мобілізація національних меншин в Словаччині впродовж словацького демократичного транзиту в першій половині 1990-х рр.

Впродовж 1990-х років у Словаччині спостерігалася значна політизація, етнічний ренесанс словацького багатонаціонального суспільства, виникнення нових політичних партій і рухів. Найбільшої політичної мобілізації досягли угорці, активно й переконливо забезпечивши парламентське представництво своїй меншині. На рівні громадянського суспільства про себе заявили регіональні ромські політичні партії та громадські об'єднання. В результаті комплексу чинників стала сегментованою українська меншина Словаччини. Доволі швидкими темпами зросла кількість представників ромської та русинської етнічних громад країни. Одночасно чисельність угорців, чехів та українців різко скоротилася. Ці трансформації етнонаціональної структури населення найменшої за демографічними показниками країни Вишеградської групи слід пов'язувати з загальною тенденцією етноренесансних рухів та реідентифікаційних явищ на теренах Центральної Європи.

Труднощі словацького демократичного транзиту та "гібридизація" політичного режиму в 1990-х рр. були зумовлені комплексом соціально-структурних і процедурних передумов і чинників. Спостерігалася суперечлива роль політико-інституційних чинників, оскільки Конституцією 1992 р. було закладено ряд інституційних і політичних ризиків у механізми формування, функціонування і взаємодії органів державної влади. Функціонування державної системи Словаччини в середині 1990-х рр. відбувалося у складних політичних умовах, що деформувало фактичний зміст діяльності окремих державних інституцій і реальний розподіл влади. Загострення конфліктних ліній в етнонаціональній, соціально-економічній, геополітичній, процедурно-елітарній площинах не сприяло демократичному розвитку. Гібридний режим В. Мечіара опирався на досить широку електоральну основу, сприйнятливу до національно-популістських гасел, ідей, економічного патерналізму та авторитарних практик управління [1, с. 16].

На загострення уваги нової влади до питання національних меншин впливали і міжнародні та загальноєвропейські стандарти. У Словаччині, в середовищі національних меншин, найактивнішу діяльність розгорнули саме представники угорської національної меншини, які створили 18 листопада 1989 р. об'єднання "Угорська незалежна ініціатива" (далі УНІ). Воно представляло угорську меншину в перебудованих законодавчих та владних

структурах. Представники угорської національної меншини запропонували словацьким владним інститутам своє бачення вирішення життя угорців у Словаччині. Уже в 1989 р. М. Дюрай наполягав на тому, що інтереси угорців, як меншини, забезпечить лише їх політична організованість як самостійного політичного суб'єкту [2, с. 35].

До 1998 р. етнонаціональні питання не були окремою складовою політичних програм, за винятком програм політичних партій угорської меншини. У той час лідери словацьких політичних партій порушували питання національних меншин насамперед у площині, що стосувалися взаємин із угорською меншиною. Політичні партії правлячої коаліції, очолюваної прем'єром В. Мечіаром, обмежувались деклараціями рівноправності представників словацького етносу та національних меншин. Частина опозиційних політичних партій, які згодом сформували демократичну владу, узагалі не торкалися етнонаціональної проблематики у своїх передвиборчих кампаніях так відповідних партійних документах. Складна і важлива для Словаччини ромська тематика була спричинена зростаючою міграцією словацьких ромів до країн ЄС, особливо з другої половини 1990-х років [3, с. 13].

Для Словацької Республіки особливо гостро у національному плані стояло угорське питання, адже кількість угорців, відповідно до перепису 1991 року, складала 567 296 осіб, що становило 10.8% населення Словаччини. Угорці були найбільшою національною меншиною республіки. Переважна їх кількість проживала на території сучасних Трнавського (24.8%) та Нітрянського країв (30.2%). Псувало міжетнічні взаємини між словаками та угорцями їх історичне минуле, в якому перші були піддані мадяризації в часи існування угорських державних утворень. В умовах національного піднесення 1989-1992 років ця негативна історична пам'ять розпалювала вогнище непорозумінь та протиріч. Чеські та словацькі автори оцінювали Угорщину XX ст. як державу з "тріанонською травмою", яка, втративши більшість своїх земель після підписання Тріанонського договору 1920 року, намагалася реабілітувати історичну травму за рахунок збільшення прав угорців, що проживали у сусідніх державах [4, с. 128].

Такий розвиток подій підштовхував представників угорської національної меншини активізувати свою політичну діяльність. Результатом цього стало утворення угорських політичних партій в Словаччині, які почали виникати відразу після розпаду комуністичного режиму. У Словаччині існувало аж п'ять угорських партій. Три з них мали своє представництво в парламенті: Консервативний Угорський християнсько-демократичний союз (рух) (УХДС) (утворилась з УНІ), ліберальна Угорська народна партія (УНП) та право-ліберальний рух "Співіснування", що в національних питаннях виступав з найрадикальніших позицій. Вже на початку 1990-х років політичні сили угорської громади СР були фрагментовані за ідеологічними орієнтаціями. Так, Угорський християнсько-демократичний союз (рух) декларував консервативну ідеологію, Угорська громадянська партія – соціально-ліберальну, а "Співіснування" – право-ліберальну доктрину. На парламентських

виборах 1990 та 1992 років виборчу коаліцію угорських політичних сил утворили "Співіснування–УХДС" (УНІ об'єдналась із словацьким рухом СПН), отримавши на обидвох електоральних кампаніях по 14 мандатів у парламенті Словаччини. Під час виборів 1994 року була створена Угорська Коаліція у складі Угорського християнсько-демократичного руху та Угорської громадянської партії, яка отримала дещо більше – 10,1% (17 мандатів) [5, с. 122]. Позитивним у діяльності угорських політичних партій Словаччини було те, що різні партійні платформи не стали їм на заваді при створенні виборчої коаліції [6, с. 203].

Етнічною групою, яка також була представлена на рівні словацького загальнодержавного та регіонального політикуму, була ромська спільнота. Ще в листопаді 1989 року Ромська громадська ініціатива (далі РГІ) підтримала процеси демократизації, чим привернула увагу та здобула підтримку ромів Чехословаччини. У 1990 році РГІ була зареєстрована як політична партія, яка поставила за мету гарантування ромам рівноправного становища у суспільстві, акцентуючи на соціально-економічних та освітніх проблемах ромського населення. Після розпаду ЧСФР вона залишалася найбільш помітним представником інтересів ромів Словаччини. Окрім РГІ, були створені також інші ромські політичні партії (Політичний рух ромів Словаччини – РОМА, Партія ромської коаліції, Партія ромського союзу Словаччини), які не мали суттєвого впливу. Більшість з них мали статус регіональних політичних об'єднань, деякі навіть не намагалися зареєструватись. Ромським політичним партіям так і не вдалося здобути вагомої підтримки електорату і бути представленими в словацькому парламенті [3, с. 16]. Велика кількість громадсько-політичних організацій ромів, амбіції їх лідерів практично розпорошували ромський електорат Словаччини [5, с. 123-124].

Із 1990 року в середовищі українського соціуму Чехословаччини виникли дві громадські структури, які розмежували єдиний автохтонний ареал українців Східної Словаччини – Русинська оброда (укр. мовою "Русинське відродження") та Союз русинів-українців (колишній Культурний Союз українських трудящих) Чехословаччини, з 1 січня 1993 року – Словацької Республіки, спричинивши конфлікт на рівні лідерів думок, інтелігенції, представники якої розпочали дискусії (далекі від наукових), про національну ідентичність, (а насправді змагання за посади, вплив, доступ до бюджетних асигнувань). Розмежування русинів та українців призвело до того, що ці меншини перестали контактувати між собою, що, в свою чергу, створило додаткові проблеми для уряду, зокрема з фінансуванням [7, с. 170]. Відбувалося значне зменшення фінансування культурно-мистецьких акцій українців (зокрема, фестиваль української культури у Свиднику), втратила, ще донедавна, значні позиції україномовна сфера освіти, культури, видавничої справи, засобів масової інформації Пряшівського та Кошицького країв. Український національний театр, який діяв з 1945 року у Пряшеві, на початку 1990-х років було перейменовано на Театр імені Александра Духновича. Відбувалося протистояння довкола Руського Дому в Пряшеві. Тривалий час продовжувалися спроби деукраїнізації Музею

української культури у Свиднику [5, с. 125]. СРУ ЧС, з 1993 року СРУ СР, виступав на захист їхніх інтересів.

Відповідно до перепису 1991 року основна маса українців та русинів проживала на території Східнословацького краю (Пряшівський та Кошицький краї), а тому були складовою національного питання в Словацькій Республіці. Питання щодо використання терміну "русин" на позначення окремого етносу є доволі контраверсійним. Існують два основних підходи до цієї проблематики: за першим з них, русини є синонімом слова "українець", а вживання слова "русин" було пов'язано з прийнятим у Австро-Угорщині терміном на позначення українців. За другим підходом, русинів визначають як окремий етнос, що має власну мову, культуру, історію. Важливою є наявність самоідентифікації населення, яку можна прослідкувати за матеріалами переписів населення [4, с. 132].

Із розвитком української національної свідомості самоназви "русини" на Заході й "малороси" чи "руські" на Сході України були витіснені етнонімом "українці". Переважна більшість української інтелігенції Пряшівщини в кінці XX – поч. XXI століть вживала визначення "русини – українці" для підкреслення належності закарпатської гілки до всього українського народу. Етнопологічна наука, не лише в Україні, визнає русинів Закарпаття (й Пряшівщини) локальними субетнічними групами та культурно-етнографічною частиною українського народу (як лемків, бойків та гуцулів). Слід відзначити, що русинська ідентичність далека від однорідності. Серед русинів є ті, хто усвідомлюють себе регіональною самобутньою частиною етноукраїнського загалу, тобто вважають себе і русинами, і одночасно, українцями. Вони об'єдналися в союзи русинів – українців, що діють у Словаччині, Сербії, Хорватії. Інші самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угро-русинами – частиною угорського народу, окремі – більше тяжіють до словаків. Незважаючи на це, самоназва "русини" й дотепер частково збережена на Закарпатті, а також у Словаччині, Сербії, Хорватії, Угорщині й серед емігрантів – закарпатців США [8, с. 296-297]. Разом з тим, у своїй діяльності русинський рух Словаччини намагався наслідувати структурну ієрархію суспільного розвитку своїх опонентів-українців, однак, політичної організації до середини 1990-х років ними створено не було, а їхні представники не були представлені у федеральному і республіканському парламентах.

З самого початку суспільних змін в українськомовному середовищі говорилося про потребу заснування політичної партії, яка б репрезентувала українську і русинську національні меншини і відстоювала їхні інтереси в державі. Тому Президія СРУ ЧС скористалася пропозицією політичного руху за демократію та права національних меншин "Співіснування" і запропонувала своїх представників до його кандидатського списку на позачергові червневі парламентські вибори в 1990 році [9]. Проте лише М. Гиряк, голова Ради Союзу, був обраний у СНР.

СРУ ЧС в дусі рішень Позачергового з'їзду КСУТу 19–20 січня 1990 року намагався виконувати й певну координаційну роль між українськими

установами та організаціями. Результатом цього, було створено Координаційну раду СРУ ЧС. У її вступному засіданні 3 липня 1990 р. взяли участь керівники Відділу української літератури Словацького педагогічного видавництва, Русинсько-української студії Словацького радіо, Українського національного театру, Кафедри української мови та літератури Філософського факультету університету ім. П. Й. Шафарика, Музею української культури, Спілки українських письменників Словаччини, українського відділу Дослідного інституту педагогіки та інспектор для українських шкіл Східнословацького Крайового національного комітету [10, с. 9, 11]. 27 жовтня 1990 року відбулося третє засідання Ради СРУ ЧС. Голова Ради М. Гиряк у звіті про діяльність значну увагу присвятив оцінці парламентських виборів в червні 1990 року та висловив розчарування, що рух "Співіснування" підтримало дуже мало виборців у регіонах, населених українцями.

Разом з тим, стало очевидно, що створення власної політичної партії з реальним політичним впливом на початку 1990-х рр. не було актуальним. Тому, у перших позачергових виборах 1990 року СРУ ЧС приєднався до списку "Співіснування" і в результаті отримав місце депутата СНР для тодішнього голови Ради СРУЧС М. Гиряка, який на початку 1991 року достроково склав з себе депутатські повноваження. У ФЗ у виборчому періоді 1990–1992 рр. були також люди, які прийшли з українського середовища, але представляли інші партії та рухи: М. Шідик, М. Ковач, Я. Зан, а згодом депутатом стала О. Глосик. У виборах 1992 року кандидати від українців за списком "Співіснування" не були обрані. У СНР, як представник СРУ ЧС за списком Партії демократичної лівиці (ПДЛ – SDL'), був обраний П. Богдан. З українського середовища пройшли й депутати Руху за демократичну Словаччину (РЗДС- HZDS) С. Курищак та В. Данієл. У ФЗ до розпаду ЧСФР працювали депутати українського походження М. Шідик, Я. Зан, М. Ковач і Е. Дуфала [10, с. 14, 23]. Після виборів в 1992 році, враховуючи, що рух "Співіснування" дедалі більше орієнтувався тільки на захист інтересів угорської меншини, СРУ ЧС дистанціювався від нього.

Оскільки основною ділянкою своєї діяльності СРУ СР вважав народну художню творчість, культурно-освітню роботу, видавничу справу, внутрішньо організаційну та економічну діяльність, то в цьому можна було розглядати звуження сфери діяльності у порівнянні з цілями, викладеними в Статуті СРУ СР. Це відбулося в результаті тиску з боку МК СР, представники якого попереджали, що призупинять фінансування, якщо СРУ СР буде займатися іншим, ніж культурною діяльністю [10, с. 27]. Очевидно це й спонукало прогресивну українську громадськість Словаччини докласти зусиль до створення іншої, вже політичної організації, яка б відстоювала й політичні інтереси не лише русинів та українців, а й інтереси населення усієї Північно-Східної частини СР.

Десятиліттями нагромаджені проблеми потребували виникнення політичного суб'єкту, який би об'єднав населення Північно-Східної Словаччини з метою послідовного захисту його прав, потреб та інтересів у сфері економіки, соціального піклування та розвитку культури. Існуючі національно-культурні

організації в цьому регіоні – СРУ СР, РО, Товариство ім. О. Духновича та інші в даних умовах суспільного життя неспроможні були в рамках своїх компетенцій надати населенню регіону належну допомогу [11, с. 3]. Було запропоновано Центральному виконавчому комітету Партії демократичної лівиці створити в її складі Обласну секцію ПДЛ русинів–українців. В рамках партії вона б порушувала актуальні питання цієї національної меншини для вирішення законодавчим і державним органам, як і на рівні місцевого самоврядування міст і сіл. Секція повинна була бути при ЦК ПДЛ консультативним органом. Проте керівництво ПДЛ не вважало за потрібне прийняти пропозицію до своєї програми, а також обговорювати це на своєму II з'їзді в Жиліні [12, с. 91].

Тому, 3 березня 1994 року було ініційовано створення для даного регіону самостійного політичного суб'єкту. Головою Підготовчого комітету (далі ПК) став В. Вархола. Ідею створення політичного суб'єкту підтримала широка громадськість [13, арк. 1; 14 с. 179]. 25 червня 1994 року у Пряшеві відбулося установче засідання ПК новоконституйованого політичного суб'єкту – Піддуклянської демократичної громади (далі ПДГ – політична партія) (попередня назва Піддуклянський громадянський форум) [12, с. 91, 92, 94]. Ініціативу ПК ПДГ своїми підписами у петиційних аркушах підтримав 1281 громадянин [15, с. 267; 13, арк. 1].

У своїх програмних цілях ПДГ намічала такі завдання: захищати посередництвом своїх представників права, потреби й інтереси громадян північно-східного регіону СР, незважаючи на їх національну та релігійну приналежність; у співробітництві з державними органами й органами самоврядування та політичними суб'єктами брати активну участь у вирішуванні господарських та соціальних питань; охороняти й розвивати духовні скарби народу Північно-Східної Словаччини з метою його об'єднання на базі єдиної народної культури русинів та українців та до вирішення проблем їхнього минулого [16, с. 3]. На сторінках преси були сформульовані основні наміри ПДГ, які доводили до відома державних і політичних органів, що в даному регіоні існують важливі проблеми економічного, соціального і культурного характеру, які потрібно було вирішувати невідкладно, щоб запобігти повному занепаду життя українців у СР [17, арк. 1, 2]. На першому місці в роботі Громади стояли соціально-економічні проблеми українського населення. Наприклад, будівництво залізниці, яка б зв'язала українські села й міста від Снини – через Меджилабірці, Стропків, Свидник, Бардіїв по Орлів. Її побудова вважалася першою передумовою для поліпшення економічного стану життя не тільки українського населення [18, с. 1]. Актуальним питанням була потреба побудови т. зв. "ріхлодраг" (автомагістралей) через Словаччину у сусідні держави (зокрема Пряшівсько-Дуклянська автомагістраль через Свидник). Вимагало оновлення на вищому технічному рівні добування ропи в селі Микова – на Лабірщині і використання природних багатств Східнословацького регіону загалом.

У Програмній заяві з установчого засідання Підготовчого комітету ПДГ було заявлено, що дана організація буде незалежною організацією з політичною ініціативою. Однак, в разі потреби, вона може приєднатися до якогось іншого

політичного суб'єкту, залежно від того, наскільки програма тієї партії або руху буде відповідати потребам і вимогам ПДГ. Велику надію Громада покладала також на можливість активно долучитися до комунальних виборів [18, с. 2].

22 липня 1994 року у Пряшеві засідав ПК ПДГ [19, с. 1], на якому обговорювалися різні питання, пов'язані з уточненням програми та підготовкою установчого з'їзду [20, арк. 1-2]. 6 вересня 1994 року Міністерство внутрішніх справ (далі МВС) СР ухвалило Статут ПДГ і зареєструвало її як політичний суб'єкт за № 203/2–94/03404. У лютому 1995 року ПДГ висловила свій протест проти кодифікації русинської мови у січні 1995 року, до якого приєдналася й українська інтелігенція (у формі листа), на який відповів, на сторінках регіональної преси, тодішній голова РО М. Ляш [21, с. 18-19; 22].

27 травня 1995 року відбувся Установчий з'їзд ПДГ, який ухвалив Статут, Програму і Резолюцію до найвищих державних органів СР і різних політичних суб'єктів [23, с. 187]. В Статуті, зокрема, констатувалося, що Громада буде домагатися уніфікації життєвого рівня з рештою словацьких регіонів. Основою діяльності ПДГ ставав пошук опори серед парламентських партій для просування і відстоювання власних інтересів. Після поділу громади на русинську та українську, а також виникнення між ними антагонізму, ПДГ змушена була шукати інших шляхів вирішення проблем регіону [7, с. 170]. В роботі з'їзду взяло участь 60 делегатів з вирішальним голосом і 15 гостей. Головою ПДГ був обраний І. Бача. Центральна Рада ПДГ орієнтувала свою діяльність на вирішення політично-економічних, соціальних, національно-культурних проблем українців Пряшівщини. [15, с. 267; 24, арк. 2; 12 с.95] Ключові питання полягали у підтримці програм будівництва житла в регіоні, покращення шляхів сполучення, розвитку інфраструктури, будівництво залізниці Капушани – Гіралтовець – Свидник – В. Комарник, пожвавлення прикордонної співпраці з Україною та ін. [21, с. 18]. Керівництву руху ПДГ за короткий проміжок часу вдалося сформувати цілу систему, налагодити контакти між прихильниками з рядів громадян і фахівців з різних галузей суспільного життя [12, с. 96].

В резолюції ІІ з'їзду була також сформульована вимога прийняття виборчого закону, який би дозволяв національним меншинам представництво в парламенті безпосередньо, виходячи із закону, а також вимога припинення асиміляційної діяльності церкви (зокрема греко-католицької), а у відносинах до русинів і українців виходити з того, що мова йде про одну національну меншину [25]. В ній була відображена і вимога створення компетентного органу для вирішення питань, пов'язаних з національними меншинами та ін. Резолюція звертала увагу державних органів і на проблеми в культурній галузі української національної меншини і подавала пропозицію на їх вирішення. На цій основі була вироблена концепція – Звернення до нових органів словацької влади від русинсько-українських організацій Словаччини, в якій підкреслювалося занепокоєння з їхніми висловлюваннями про нестандартне вирішення проблем національних меншин, вказувалися шляхи їхнього подолання [12, с. 97-99].

У своїй діяльності Рух виступав на захист та збереження українського радіомовлення у Словаччині. Зокрема, у "Ставленні до пропозиції керівництва Словацького радіо переведення Головної редакції українського радіомовлення з Пряшева до Кошиць" звучала вимога зробити все для того, щоб зберегти радіо-редакцію у Пряшеві [26, с. 183]. У своїх цілях ПК ПДГ приєднався до протесту Петиційного комітету слухачів пряшівського радіо, створеного на захист української редакції Словацького радіо в Пряшеві, вказуючи на те, що така політика йшла в розріз з Розділом IV/33 Документу Коданського засідання конференції про права людини [27, арк. 1].

У листі ініціативної групи від 10 травня 1994 року про заснування громадської організації як політичного суб'єкту, зазначалося, що крім активної допомоги державним та іншим органам при вирішенні соціально-економічних проблем Східнословацького Піддуклянського регіону, одним з основних завдань буде робити все необхідне для охорони й розвитку власних національних духовних цінностей і, на основі науки, національно об'єднувати українське населення [28, арк. 1; 29, с. 186]. В своїй діяльності ПДГ передбачала поширювати свою роботу передусім на середню генерацію, а також на представників сільського та міського самоуправління регіону [30, арк. 1; 31, с. 188; 23, с. 187].

Від початку заснування Чехословаччини був визначальним етнонаціональний фактор. Однак більшість проблем, пов'язаних зі становищем національних меншин, залишались невирішеними майже до розпаду Чехословацької федерації. Протягом першої половини 1990-х років для Словаччини був притаманний націонал-популістський етап становлення словацької етнонаціональної політики, який характеризувався переважанням радикально-націоналістичної риторики, посиленням авторитарних тенденцій в державному управлінні, нехтуванням правами національних меншин, втіленням дискримінаційної меншинної політики у період правлячої коаліції на чолі з В. Мечіаром. Лише угорська і ромська національні меншини Словаччини до середини 1990-х років вийшли на політичний рівень самоорганізації. Проте в словацькому парламенті політично була представлена лише угорська меншина. Питання формування інституційної структури, правових основ словацької етнонаціональної політики більшість словацьких політичних партій не відносили до категорії першочергових завдань.

На початку 1990-х років українці Словаччини перебували у вирі асиміляційних процесів. Їхній розвиток зіштовхнувся з рядом проблем, пов'язаних з фінансовою підтримкою їх життєдіяльності, скороченням системи українського шкільництва, поділом української громади на дві – русинів і українців, обмеженістю культурних та особистісних зв'язків з Україною, недостатньою системною підтримкою з боку української держави та осередків громадянського суспільства. СРУ ЧС – СРУ СР виступав на захист інтересів української меншини. Проте, в результаті тиску з боку Міністерства культури СР відбулося звуження сфери діяльності СРУ СР у порівнянні з цілями, викладеними у Статуті організації, представники якого попередили, що призупинять фінансування, якщо СРУ СР буде займатися іншим, ніж культурною діяльністю. Враховуючи це, українська громадськість Словаччини

доклала зусиль до створення політичної організації, яка б відстоювала й політичні інтереси не лише українців, а й населення усієї Північно-Східної частини СР. 25 червня 1994 року у Пряшеві відбулося засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади (початкова назва Піддуклянський громадянський форум), створення якої підтримали своїми підписами більше тисячі громадян. У своїй програмі партія ставила на меті захищати права, потреби й інтереси населення Північно-Східного регіону СР; приймати участь у вирішенні господарських та соціальних питань; тощо. 6 вересня 1994 року вона була зареєстрована Міністерством внутрішніх справ СР як політичний суб'єкт української меншини. 27 травня 1995 року відбувся Установчий з'їзд ПДГ, який ухвалив Статут, Програму і Резолюцію до найвищих державних органів СР і політичних суб'єктів.

Список використаних джерел

1. Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці: Автореферат дис…. докт. політ. наук. Львів, 2020. – 32 с.
2. Homišinova M. Etablovanie maďarských politických subjektov a ich miesto v politickom zastupiteľstve Slovenskej republiky. Etnicke minority na Slovensku. Košice. 1997. – S. 34–44.
3. Лазар Н. В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти: автореф. дис… канд. політ. наук: спец.23.00.02. Чернівці, 2006. 22 с.
4. Бака В. Суспільно-політичні зміни в Чехословаччині та її розпад (грудень 1989-1992 рр.). Дисертаційна робота на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Київ, 2016. – 230 с.
5. Зан М. Національні меншини Словацької Республіки як суб'єкти політики. Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник. 13 лютого 2014 року, м. Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2014. – С. 117–128.
6. Алмашій В. Стан проблем національних меншин в Словацькій Республіці на прикладі угорської національної меншини. Carpatica–Карпатика. Вип. 19. Історія і культура Карпат (до десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). – Ужгород, 2002. – С. 193–206.
7. Гичка Н. Русинство у Словацькій Республіці: точка зору словацьких авторів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 14. Ужгородський національний університет. Факультет суспільних наук [голов. ред. М. Вегеш]. – Вид-во УжНУ "Говерла". Ужгород, 2010. – С. 168–170.
8. Віднянський С.В. Щодо т. зв. "дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою": аналітична довідка. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. – Вип.29. – С. 294-315.
9. Протокол з позачергового засідання Президії Ради СРУ ЧС від 3.4.1990. Archív ZRU SR. Zložka: Президія 1990. – Арк. 1-17.

10. Богдан П. 20 років – здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Tlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. – 144 с.

11. Проект незалежного громадянського руху з робочою назвою Піддуклянський громадянський форум. Iniciatívna skupina POF. Нове життя. Тижневик Союзу русинів–українців СР. № 24 (2418). 18 червня 1994. – С. 3.

12. Škurla M. Svedok Poddukliankeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicísta, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007) / Centrum antropologických výskumov. Biblioteka OKO č. 17. Prešov. 2010. 226 s.

13. Чому нам треба Громаду?.." / ПДГ – PDH. Громада – HROMADA. Інформаційний листок № 2(2), грудень 1995 (Рік видання I). – Арк. 1.

14. Ivan Humenník zdôvodňuje potrebu zvolania Národnej hromady (Dokumenty) / Škurla M. Svedok Poddukliankeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007) / Centrum antropologických výskumov. Prešov, 2010. – S. 179.

15. Краєзнавчий словник русинів–українців Пряшівщина / Видав Союз русинів–українців Словацької Республіки. Упорядник і головний редактор Федір Ковач. Видання перше. Пряшів. 1999. – 504 с.

16. Вархола В. Комюніке із установчого засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади. Нове життя. Тижневик Союзу русинів–українців СР. 2 липня 1994. № 26 (2420). – С. 3.

17. Програмні цілі ПДГ (інформація) / Державний комітет України у справах національностей та релігій. Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: "Словаччина". – Арк. 1–2.

18. Турек Дарина. Будемо мати власну політичну організацію (розмова з головою ПДГ Василем Вархолою). Нове життя. Тижневик Союзу русинів–українців СР. 16 липня 1994 р. № 27-28 (2421–2422). – С. 1-2.

19. АК. Піддуклянська громада. Нове життя. Тижневик Союзу русинів–українців СР. 30 липня 1994р. № 29–30 (2423–2424). С. 1.

20. Постанова засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади від 22 липня 1994 року. м. Пряшів / Державний комітет України у справах національностей та релігій. Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: "Словаччина". – Арк. 1–2.

21. Konečný S. Politické strany v národnom hnuti Karpatských Rusínov. Studium Carpato-Ruthenorum 2011. Štúdie z karpatorusinistiky. Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho hazyka a kultúry. Kvetoslava Koporová (ed.); vydanie prvé. GRAFOTLAČ PREŠOV, s.r.o. 2011. – S. 6–22.

22. Sekela A. Reakcia Rusínskej obrody na list ukrajinskej inteligencie SR. Prešovský VÚC, 13 marec 1995. – S. 1–4.

23. Pracovný náčrt Ivana Humeníka o tom, ako sa zrodila idea založenia politického subjektu PDH (Dokumenty) / Škurla M. Svedok Poddukliankeho kraja. Ivan Humeník – diplomat, publicísta, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007) / Centrum antropologických výskumov. Prešov, 2010. S. 187.

24. Stanovy PDH v SR / Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів–українців Словацької Республіки. Пряшів. – S. 1–3.

25. Rezolúcia II zjazdu PDH SR / Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів–українців Словацької Республіки. Пряшів. – S. 1–2.

26. Postoj Výboru na ochranu Rusínsko-ukrajinského štúdia SRo v Prešove (Dokumenty) / Škurla M. Svedok Poddukliankeho kraja. Ivan Humeník – diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007) / Centrum antropologických výskumov. Prešov. 2010. – S. 183.

27. Stavlenňa do propozyciji kerivnyctva Slovacjkoho radio perevedenňa Holovnoji redakciji NEP z Prjaševa do Košyc / Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів–українців Словацької Республіки. Пряшів. 1994. – S. 1.

28. Лист ініціативної групи від 10 травня 1994 р. Пряшів / Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів–українців Словацької Республіки. Пряшів. 1994. – Арк. 1.

29. List iniciatívnej skupiny, ktorý bol poslaný predstaviteľom národnostnej menšiny Rusínov – Ukrajincov za účelom vytvorenia politického subjektu (1994) (Dokumenty) / Škurla M. Svedok Poddukliankeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007) / Centrum antropologických výskumov. Prešov, 2010. – S. 186.

30. Бача І. Лист подяки. Пряшів, 20.11.1995 р. / Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів–українців Словацької Республіки. Пряшів, 1995. – Арк. 1.

31. Ďakovný list predsedu Poddukliankej demokratickej hromady za finančnú pomoc na činnosť tohto politického subjektu (1995) (Dokumenty) / Škurla M. Svedok Poddukliankeho kraja. Ivan Humeník – diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007) / Centrum antropologických výskumov. Prešov, 2010. – S. 188.

Бажан І. О.
студент 2 курсу магістратури
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Політична діяльність Союзу чехословацьких товариств в 1914–1917 рр.

Історія чехословацьких військових сил у складі російської імператорської армії у добу Великої війни, аналіз суспільно-політичних процесів у середовищі російських чехів та словаків перебувають у центрі уваги вітчизняних та зарубіжних істориків. У працях М. Вєдєрнікова, С. Нєнашевої, С. Шульги, інших дослідників розглядається специфіка розвитку чеського та словацького громадського руху в Російській імперії в роки Першої світової війни, діяльність чехословацького легіону в 1917-1920 роках [1, 2, 3, 4, 5, 6.]. Метою даної розвідки є висвітлення діяльності Союзу чехословацьких товариств та його ролі у створенні Чеської дружини.

Перша світова війна пожвавила суспільно-політичне життя серед чеської спільноти на теренах України, що входили до складу Російської імперії. З початком глобального збройного конфлікту представники чеських громад у Київській, Подільській, Волинській губерніях публічно стали артикулювати свої антинімецькі, неославістські настрої, демонструвати прихильне ставлення до воєнної політики російського царату та з великою надією висловлювали переконання, що поразка у війні Троїстого союзу відкриє шлях до державної незалежності чехословацького народу. Своєрідним дзеркалом, що відображало лояльність чехів та словаків до царату були численні публікації у періодичних виданнях "Руський чех", "Чехослован", що виходили в Києві у розпал Великої війни.

Зі розгортанням широкомасштабних бойових дій на початку серпня 1914 року у середовищі чеських політичних кіл Російської імперії набирає силу ідея про створення національного військового формування під назвою "Чеська дружина" у складі російської імператорської армії. Одним з основних промоутерів цієї ідеї був виходець з волинських чехів, доктор права, діяч чехословацького антиавстрійського руху опору, лідер культурно-просвітницького Товариства імені Яна Амоса Коменського у Києві – Вацлав Вондрак. Спільно з іншими чеськими і словацькими активістами В. Вондрак наприкінці літа-осені 1914 року став налагоджувати комунікацію з російськими урядовими та військовими колами щодо вироблення політико-правових засад для створення чехословацьких мілітарних формувань. Вирішальною подією у процесі створення національного військового підрозділу стала зустріч представників чеських та словацьких колоністів з російським царем Миколою II 20 серпня 1914 р., в ході якої монарху було подано петицію з проханням сформувати "особливі чеські військові частини для дій проти Австрії". У той самий день з'явився наказ по Київському

військовому округу про формування батальйону російської армії з числа чехів-добровольців під назвою "Чеська дружина". Вже 28 вересня 1914 року на Софійській площі у Києві новобранцями першої добровольчої дружини імені Яна Гуса було прийнято присягу та посвячено знамено підрозділу. На церемонії виступив Вацлав Вондрак, який зауважив, що здійснилася мрія чехів мати своє національне військо. Менш ніж через місяць після урочистої акції чеське військове формування, яке налічувало понад 700 вояків, 22 жовтня 1914 року було відправлено на Південно-Західний фронт Російської імператорської армії. Зворушливий момент з проводів на фронт описала газета "Киевлянинь": "Вчора чеське суспільство прощалось зі своєю дружиною. До двох тисяч чехів зібралось в приміщенні Київського реального училища…. Зібрання почалось з виконання російського і чеського гімнів" [7, с.4]. Перед присутніми було зачитано звернення командуючого 3-ою армією Південно-Західного фронту, генерал-лейтенанта Радко Дмитрієва: "Нехай благословить Бог ваші знамена і нехай воскресять вони стару славу чеських воїнів часів славного Жижки… Хай живуть брати Чехи! Привіт дружині!" [7, с.4].

Подальша реалізація проєкту національного війська потребувала консолідації усіх матеріальних та людських ресурсів чеських громадських організацій у межах царської Росії. 20 жовтня 1914 року на адресу міністра внутрішніх справ Російської імперії Миколи Маклакова представники чесхословацьких благодійних товариств надіслали проєкт статуту нового політичного утворення під назвою "Союзу чехословацьких товариств в Росії" (СЧТР). Вже 10 грудня 1914 року очільник МВС Росії М. Маклаков затвердив статут представницької організації чехів та словаків, яка ставила за мету сприяти створенню чехословацьких військових підрозділів у складі Російської імператорської армії, організовувати збір коштів на користь постраждалих осіб (вдовам, калікам, сиротам) унаслідок війни та сприяти об'єднанню усіх слов'ян під егідою царської Росії [8, s.4]. Засновниками громадського об'єднання виступили: Чеський комітет допомоги постраждалим від війни (діяв при Товаристві Яна Амоса Коменського) (м. Київ), Допоміжне чехословацьке об'єднання (м. Петроград), Чехословацький комітет (м. Москва), Чехословацька Бесіда (м. Варшава) [9].

Із самого початку заснування очільники СЧТР зосередили основні зусилля на розбудові національного війська та виборюванні незалежної Чехословацької держави. Наприкінці січня 1915 року уповноважений тимчасового Правління СЧТР київський підприємець Вацлав Вондрак звернувся з листом до міністра МЗС Сергія Сазонова, в якому запропонував створити чеські військові підрозділи чисельністю понад 20 тисяч добровольців, а всі витрати понесені Російською імперією у зв'язку з комплектуванням національного підрозділу в імператорській армії включити до боргових зобов'язань майбутньої Чеської держави [10, с.119]. Не сподіваючись на значну фінансову підтримку з боку російського уряду у створенні національних військових частин, правління СЧТР оголосило збір коштів серед чеської етнічної спільноти у спеціальний фонд Чеської дружини.

Програма незалежної чехословацької держави та проблема формування чехословацького легіону у лавах збройних сил Російської імперії стали центральною темою з'їзду представників чеських та словацьких громад, який проходив 22-26 лютого 1915 року у Москві. Понад 30 делегатів від 10 чехословацьких товариств обрали постійне правління СЧТР. Очолив політичну структуру директор Сигарної та Тютюнової фабрики Бельгійського акціонерного анонімного товариства "Гаванера" – Богуміл Чермак. За штаб-квартиру очільники новоствореної громадсько-політичної організації обрали будинок № 6 по вулиці Басейній у Петрограді [11]. Разом зі столицею Російської імперії впливовим "центром тяжіння" СЧТР стає Київ, в якому функціонували військова (керівник Вацлав Вондрак) та фінансова (очолював підприємець та видавець Їндржих Їндржишек) комісії.

Просуваючи у високих ешелонах влади ідею про створення окремого чеського війська, СЧТР вважав за потрібне звернути увагу урядових структур на проблему надання підданим Австро-Угорщини громадянства Російської імперії. На переконання активу СЧТР чехи та словаки з числа підприємців, інженерно-технічного персоналу російських підприємств із іноземним капіталом, емігрантів, військовополонених австро-угорської армії являли собою потенційний мобілізаційний ресурс для Чеської дружини. У чеському тижневику "Čechoslovan" близькому до СЧТР стали регулярно з'являтися заклики до чехів та словаків – громадян Австро-Угорщини брати підданство Російської імперії, а також друкуватися відповідні зразки заяв на ім'я київського генерал-губернатора [12, s. 2]. Починаючи з 1915 року, представники СЧТР стали опікуватися бранцями з числа чехів та словаків у Дарницькому таборі військовополонених, розташованого на околиці Києва.

Наприкінці березня 1915 року правління СЧТР звернулося до російського уряду з проханням надати дозвіл на комплектування національного добровольчого формування з числа військовополонених чехів та словаків. Ініціатива лідерів СЧТР знайшла підтримку у царя Миколи II, який у квітні 1915 року, дозволив бранцям чеської та словацької національностей вступати у лави Чеської дружини.

Коли у середині липня 1915 року під час засідань 4-ої Державної Думи виникла дискусія між товаришем міністра внутрішніх справ генерал-майором Володимиром Джунковським та членом позапартійної групи незалежних депутатів Олексієм Хвостовим щодо благонадійності близько 20 осіб чеської національності, які відмовились приймати російське підданство за для уникнення мобілізації на фронт, СЧТР підготував на адресу вищого законодавчого органу країни роз'яснювального листа. У зверненні члени правління Богуміл Чермак та Їржі Клєцанда намагалися довести, що більшість чехів та словаків, хто не забажав відмовлятися від австрійського підданства на користь російського, мали вагомі причини (незадовільний стан здоров'я, наявність майна на теренах Австро-Угорщини тощо). Крім того, лідери СЧТР вказали на той факт, що з 8000 австрійських підданих чеської національності, які перебували на теренах Російської імперії, 1000 осіб на початку Першої

світової війни не тільки відмовились від свого австрійського громадянства, але й виявили бажання вступити до лав Чеської дружини [11].

12-18 квітня 1916 року у Києві відбувся 2-й з'їзд СЧТР, на який прибуло 68 делегатів від 19 громадсько-політичних та культурницьких організацій [13, s.1–4]. На порядку денному стояло багато важливих питань, зокрема, про запровадження обов'язкового військового податку для всіх чехів та словаків, які працювали в Російській імперії. Так, на другому пленарному засіданні з'їзду 14 квітня 1916 року порушувалося питання, пов'язані зі звільненням військовополонених з таборів, ізоляційно-пропускних пунктів для поповнення національних військових формувань та роботи на оборонних підприємствах шляхом взяття бранців на поруки під відповідальність СЧТР. Під час 4 пленарного засідання з'їзду (17 квітня 1916 р.) було винесено питання про відставку правління СЧТР на чолі з Богумілом Чермаком. Більшістю голосів (41 – "за", 17 – "проти") новим головою організації був обраний Вацлав Вондрак. Внаслідок тривалих дискусій штаб-квартирою оновленого правління було визнано місто Київ [13, s.1–4]. На заключному 5 пленарному засіданні учасниками форуму було окреслено основні принципи та завдання своєї майбутньої діяльності – створення самостійного чеського війська, проголошення чехословацької державності й консолідація усіх чехів та словаків на теренах Російської імперії навколо СЧТР.

Починаючи з літа 1916 року, між СЧТР та Чехословацькою національною радою (ЧСНР), очолюваною Томашем Масариком в Парижі спостерігалося зближення ідеологічних установок. Лідери СЧТР В. Вондрак та Я. Вольф підписали так званий Київський протокол, згідно з яким керівна роль єдиного політичного представництва закордонних організацій чехів та словаків відводилася Чехословацькій національній раді (ЧСНР) у Парижі. Тісні контакти СЧТР з масариківською ЧСНР викликало стурбованість російських урядових кіл.

В секретній аналітичній записці Особливого політичного відділу Міністерства закордонних справ Російської імперії від 6 вересня 1916 року, присвяченій чехословацькому питанню, професору Т. Г. Масарику надається характеристика як антиросійського політика: "Масарик був єдиним представником в рейхсраті чеської партії реалістів – найменш малочисленої з чеських політичних груп та єдиної з них негативно налаштованої до Росії та її державного ладу. Особисті політичні настрої Масарика достатньо характеризуються хоча б його двохтомною працею "Russland und Europa", виданій в 1913 році. В книзі цій, написаній вкрай неспівчутливому нашій Вітчизні тоні і у нас забороненій, Росія протиставляється усій іншій Європі як країна відстала для якої недоступна європейська культура. Не менш невигідним для наших інтересів представляється перенесення центру тяжіння чеського визвольного руху… до Франції" [9].

У документі містилася низка рекомендацій щодо обмеження діяльності Союзу чехословацьких товариств, зокрема, пропонувалося зменшити вплив організації на полонених, позбавити можливості представників СЧТР здійснювати набір добровольців до складу Чеської дружини. Крім того, автори

аналітичної записки вважали за потрібне здійснити ряд заходів, спрямованих на переміщення центру чеського визвольного руху з Британії та Франції до Російської імперії. В реалізації цього задуму планувалося використати приїзд з Франції до Росії авторитетного чеського громадського діяча, заступника Т. Г. Масарика по ЧСНР – Йозефа Дюріха та сприяти за допомогою адміністративних та фінансових ресурсів обранню проросійськи налаштованого політика на посаді голови альтернативного масариківському центру чехословацького національного руху [9].

Втілювати у життя план по створенню так званої Чехословацької національної ради в Росії на чолі з Й. Дюріхом відповідні підрозділи МЗС Російської імперії розпочали в листопаді 1916 року. За короткі терміни вдалося утворити нову політичну структуру, проте перепоною для подальшого перетворення її на ручний інструмент зовнішньополітичного відомства стали події Лютневої революції 1917 року. Таким чином, російським владним колам не вдалося захопити контроль над чехословацьким національним рухом в межах імперії.

У той самий час СЧТР продовжував нарощувати зусилля щодо формування національних військових частин та розвивати контакти з військовополоненими. 23 квітня 1917 року у стінах Київського університету св. Володимира та Комерційного інституту розпочав свою роботу 3-й з'їзд СЧТР. 113 делегатів від національних збройних формувань, військовополонених, чеських та словацьких колоністів під час форуму визнали ЧСНР вищим органом національно-визвольного руху та ухвалили рішення про утворення Відділу ЧСНР в Російській імперії, який мав би опікуватися проблемами військовополонених і формуванням чехословацьких національних військових підрозділів. Натомість СЧТР, внаслідок розподілу повноважень, мав би зосереджувати свої зусилля виключно на забезпеченні цивільних прав чеських та словацьких колоністів. На з'їзді відбулася чергова ротація керівництва СЧТР. Правління під орудою В. Вондрака було змінено новим керівництвом на чолі з завідувачем однієї з київських лікарень Вацлавом Гірсою.

Ухвали 3-го з'їзду викликали досить стриману реакцію з боку "київського крила" СЧТР. Так, Чеський комітет у Києві звернувся до голови ЧСНР Т. Г. Масарика з вимогою виправити хиби "допущені партійним підходом та одностороннім вирішенням питань" [14, с.67].

Упродовж короткого періоду свого існування СЧТР стало самобутнім політичним формуванням, яке сприяло консолідації чеських та словацьких громад навколо визвольної ідеї та створенню чеського війська у ході Першої світової війни. За два роки, від моменту свого створення чеська організація змогла налагодити взаємодію з усіма чеськими осередками та військовополоненими. Усі зусилля чеської етнічної громади були спрямовані на перетворення чеської дружини в повноцінне національне військо, яке мало б виступати гарантом національних інтересів у Великій війні. Проте в питаннях розширення чисельності військової формації та проголошення Чехословацької держави СЧТР не отримав дієвої підтримки від владних імперських кіл. Єдиним

успіхом політичного діяльності чехословацької спільноти, після створення дружини, стало отримання дозволу на мобілізацію військовополонених в 1915 році. Після того як було обрано нове правління навесні 1916 року, СЧТР поступово розпочав зближення з ЧСНР Масарика. Враховуючи те що, серед київського осередку було найбільше симпатиків Т.Г. Масарика, активна політична діяльність СЧТР стала викликати занепокоєння з боку російських владних кіл. Наприкінці 1916 року структурам МВС та МЗС вдалося розколоти організацію. Від так СЧТР розділилася на прихильників Т.Г. Масарика (київський осередок на чолі з В. Вондраком) і Петроградське крило (представлене прихильниками Йозефа Дюріха, який пішов на співпрацю з російською владою). Розбіжності в думках і стратегії серед представників двох найбільших осередків спричинило колапс СЧТР. Остаточному поглиненню СЧТР новоствореною підконтрольною російському МЗС організацією (Чехословацький комітет) завадила Лютнева революція 1917 року. Невдовзі в середині того ж року за результатами 3-го з'їзду організації військово-політична діяльність СЧТР перейшла під юрисдикцію ЧСНР. котра остаточно утвердилась в статусі загальночехословацького представницького органу.

Список використаних джерел

1. Ведерников М. Словацкий вопрос в годы Великой войны (на примере Словацко-русского общества памяти Л. Штура) // Русин. – 2020. – № 61. – С. 67–90.
2. Мотрук С. Київ в історії формування чехословацької державності (1914–1918 рр.) // Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 березня 2020 р.). – К.: "Фоліант", 2020. – С. 142-147.
3. Муратов Д., Муратов А. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Русское слово. 2014. № 9. – С. 14–19.
4. Мухіна Л. Чеська дружина в Україні. Podíl ukrajinských Čechů na vzniku Československa / Внесок українських чехів у створення Чехословаччини. – К: ФОП Маслаков, 2019. – С. 21–61.
5. Ненашева З. Идейно-политические аспекты чешского национального движения в России в 1914–1915 гг. "Конструктивное" русофильство или национальный прагматизм? // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Історія". – Вип. 27. – 2011. – С. 16–31.
6. Шульга С. Чеський елемент у російських військових формуваннях доби Великої війни // Історичні та політологічні дослідження. – 2020. – №1. – С. 143-158.
7. Киевлянинъ. – 1914. – 2 октября.
8. "Čechoslovan". – 1916. – 3 dubna.
9. Секретная записка по Чехо-Словацкому вопросу Особого политического отдела Министерства иностранных дел Российской империи от 6 сентября 1916 г. [Електронний ресурс] Режим доступу https://gwar.mil.ru/documents/view/?id=8200[411&backurl=document_name%5C%D1%87%D0%B5%D1%85%D0%B8::group%5Copisdoc:chasti:lk:mat:proch::types%5Cdocuments:rlt_documents:book_area:prikazi_raspor:donesenie:reports_materials:svedenia:awards:predstavlenie_nagrad:perepiska_awrd:instruction:docs_chats:personal_data:list_awards:lists_awards:warlist_documents:cards_v

oennoplenn:docslk_documents:name_poter:alboms:maps_schemes:diplomat_docs:permid_docs:docs_english:report_info_card:upper_command:newsjourn_documents:other_docs:burial_docs::page%5C3.

10. Ведерников М. Организованное политическое движение чехов в России накануне и в годы Первой мировой войны. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.03. – Всеобщая история (Новое и новейшее время). – М., 2016. – 270 с.

11. Австрийские чехи и словаки в России (по поводу речей в Государственной думе 3-го августа 1915г.). Отчетные материалы № 704,11.08.1915-12.081915, Правление Союза чехо-словацких обществ. Российский государственный архив Военно-морского флота. [Електронний ресурс] Режим доступу https://gwar.mil.ru/documents/view/?id=64329627&backurl=document_name%5C%D1%87%D0%B5%D1%85%D0%B8::group%5Copisdoc:chasti:lk:mat:proch::types%5Cdocuments:rlt_documents:book_area:prikazi_raspor:donesenie:reports_materials:svedenia:awards:predstavlenie_nagrad:perepiska_awrd:instruction:docs_chats:personal_data:list_awards:lists_awards:warlist_documents:cards_voennoplenn:docslk_documents:name_poter:alboms:maps_schemes:diplomat_docs:permid_docs:docs_english:report_info_card:upper_command:newsjourn_documents:other_docs:burial_docs

12. "Čechoslovan". – 1914. – 30 srpna.

13. "Čechoslovan". – 1916. – 24 dubna.

14. Вацулик Я. Русские чехи накануне и во время революции 1917 года // Вестн. НГУ. Серия: История, филология. 2017. – Т. 16, – № 8: История. – С. 61-71.

Бака В. О.
кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Чехословацькі/чеські місця пам'яті на території України: сучасний стан, перспективи майбутніх впорядкувань

Близьке сусідство чеського, словацького та українського народу, їх спільне перебування в регіоні Центрально-Східної Європи сприяло тому, що на території українських земель з'явилася низка географічних локусів, котрі тісно пов'язані з чеською/чехословацькою минувшиною. Як і навпаки: подорожуючи теренами сучасних Чеської та Словацької Республік можна побачити низку просторових місць, що безпосередньо пов'язані з історією України. Особливо тісно цей взаємозв'язок буде простежуватися на прикладі ХХ століття, події якого стали визначальними для боротьби чеського, словацького та українського народів за свою державність. Особливо рясно ці "місця пам'яті" народилися в період світових війн. Для чеської/чехословацької історії українські терени стали ареною військової історії, територією, де народжувалися збройні сили незалежної та відновленої Чехословаччини.

Тут і далі термін "місце пам'яті" буде вжито не первинному його семантичному розумінні, котре було визначене творцем поняття, французьким дослідником П. Нора, а радше в значенні "пам'ятні місця" [1, с.57], себто конкретні географічні просторові локації, де відбулися ті чи інші рубіжні з точки зору історії події, проживали та/чи перебували важливі історичні персони. Коли ми говоримо про відповідні чеські/чехословацькі місця на українських землях, то в першу чергу ці локації пов'язані з подіями двох світових війн ХХ століття. Саме ці військові місця пам'яті будуть у центі уваги мого виступу, позаяк саме вони наразі є найважливішими локусами з точки зору спільної міждержавної комеморації та політики пам'яті сучасної Чехії і Словаччини.

Переважну більшість меморіальних об'єктів, котрі позначають ці місця пам'яті, було реконструйовано чеською стороною до різноманітних річниць та круглих дат протягом останнього десятиріччя. Зокрема до 100-літнього ювілею були відремонтовані та реконструйовані об'єкти, що присвячені подіям Першої світової війни. До згаданого процесу долучаються представники відділу військових ветеранів Міністерства оборони Чеської Республіки, а також низка громадських організацій, зокрема "Герої з Соколова", "Чехословацьке легіонерське товариство".

Говорячи про такі локації, першою на думку спадає село Калинівка поблизу м. Зборова (Тернопільська обл.). Пересічний чех, вочевидь, пам'ятає назву цього українського міста ще зі шкільного курсу з історії, бо власне саме

тут, на українських теренах 1-2 липня 1917 р. відбувся перший повноцінний бій чехословацьких легіонерів на боці Антанти проти австро-угорських військ. Таким чином, чехословацькі військові сили уперше заявили про себе на міжнародній арені, допомогли популяризації ідеї проголошення незалежної Чехословаччини, стали кістяком майбутньої чехословацької армії.

Усього у битві під Зборовом загинуло близько 234 легіонерів, більшість з яких отримали вічний спокій в братській могилі легіонерів у селі Калинівка (до 1964 р. – Цецова) – першорядному меморіальному об'єкті [2, с.91]. З вересня 1926 по червень 1927 р. відбувалися роботи з будівництва нового надгробного пам'ятника, котрий за задумом архітектора Я. Рьосслера мав вигляд військової землянки. Відкриття оновленого пам'ятника відбулося 2 липня 1927 р. в ході урочистого меморіального заходу – чотириденної Зборівської національної ходи [3], в ході якої 2000 представників чехословацьких державних установ, членів громадських товариств та ветеранів-легіонерів пройшли пішки близько 9 км від залізничної станції Зборів до монументу на калинівському сільському кладовищі. Також окремо хочеться відзначити той факт, що у ході спорудження в Празі у 1922 р. "Могили невідомого солдата", його прах було ексгумовано з легіонерської могили поблизу Зборова [4, с.3–4].

Могила чехословацьких легіонерів в с. Калинівка залишається важливою локацією сучасних комеморативних практик. Так, 2 липня 1997 року в ході свого офіційного візиту в Україну чеський президент В. Гавел відвідав її, поклавши пам'ятний вінок у пам'ять про полеглих.

До 100-річчя Зборівської битви чеська сторона провела у 2016-2017 рр. масштабну реконструкцію братської могили, за результатами якої, щоправда, між чеською та українською сторонами виникла суперечка. Каменем спотикання виявилася бронзова дошка з написом на пам'ятнику, точніше прикметник "слов'янський". Українська сторона наголошувала, що наявність такого слова на пам'ятнику буде непрозоро натякати на російські наративи щодо "слов'янської єдності". Чеська сторона, у свою чергу, апелювала до первинного напису на могилі зразку 1927 р., котрий містив зазначене означення [5]. Тоді конфлікт вдалося загасити і чехам було дозволено зафіксувати їх варіант меморіального напису. Сучасний стан пам'ятника потребує станом на жовтень 2023 року чергової реконструкції, позаяк проведені кілька років тому ремонтні роботи виявилися недосконалими.

Наступною важливою меморіальною локацією є м. Бахмач, що на Чернігівщині, з однойменною залізничною станцією. З 8 по 13 березня 1918 р. біля бахмацького залізничного вузлу, де сходилися шляхи з Києва, Гомеля, Гребінки, відбулася битва частин Чехословацького корпусу з передовими частинами німецької армії. 45 легіонерів загинуло, 210 було поранено і 41 зникло без вісті. Досить довгий час у місті були відсутні меморіальні об'єкти, пов'язані з чехословацькою минувшиною. Споруда залізничного вокзалу Бахмач-Лібавський (зараз Бахмач-Товарний), а також своєрідний візуальний символ Бахмацької битви, розтиражований на поштових марках й листівках – водонапірна вежа, до наших днів не вбереглися [6, с.114.]. Лише у

березні 2018 р. на будівлі станції Бахмач-Київський у якості своєрідного кенотафу було відкрито пам'ятну дошку з іменами загиблих комбатантів. Синхронно з нею на тому ж вокзалі було відкрито дошку, присвячену боям військ української Центральної ради в січні 1918 р. Також у той же час було реконструйовано надмогильний монумент чехословацьким легіонерам у селі Велика Доч, що поблизу Бахмача.

У добу Другої світової війни бойовий шлях чехословацьких бійців бригади Л. Свободи від російського Бузулука до Праги проліг через українські терени, відтак українська карта була промаркована новими локаціями історії Чехословаччини. Безумовно найзнаковішим серед цих місць є село Соколове поблизу м. Змієва на Харківщині. Саме тут протягом 8-11 березня 1943 р. відбулася битва радянських та чехословацьких військ з німецько-нацистськими військами, котра стала бойовим хрещенням для 1-го чехословацького батальйону. Першим місцем поховання героя битви О. Яроша та ще 16 чехів і словаків у Соколовому були 3 могили на ділянці перед сільською Успенською церквою, неподалік місця бою. У жовтні 1943 р. усі три могли були викопані й перенесені на інше місце, де поряд з чехословацькими під дерев'яними обелісками було поховано радянських бійців. 6 жовтня 1964 р. було відкрито оновлений меморіальний комплекс на чехословацько-радянській братській могилі, котрий розмістився в "Парку Дружба". Останні зміни відбулися у 1992 р., коли поряд з двома уже існуючими похованнями з'явилася могила 1 радянського та 20 чехословацьких бійців. Паралельно з облаштуванням парку було створено музей радянсько-чехословацької дружби (тепер Музей бойового братерства), що постав у 1958 р. Через 14 років біля його стін було відкрито монумент "Братерство по зброї" [7].

Ситуація з сучасним станом меморіальних об'єктів, зокрема пов'язаних з подіями Другої світової війни, є дуже показовою в розрізі перспектив майбутнього упорядкування таких місць пам'яті. Сучасна політика декомунізації та деколонізації, підкріплена відповідними нормативно-правовими документами, передбачає прибирання із українського суспільного простору будь-яких об'єктів, котрі є/містять символіку російської імперської політики [8], є/містять символіку комуністичного тоталітарного режиму. Водночас об'єктами деколонізації "знизу" (силами місцевої влади та населення) нерідко стають меморіальні знаки та поховання, пов'язані з подіями Другої світової війни. У перспективі така правова колізія має зникнути з прийняттям відповідного нового Закону України, котрий врегулює перебування таких меморіальних об'єктів в суспільному просторі, але водночас зобов'яже представників органів місцевого самоврядування перенести усі поховання з центрів міст (парків Слави) на територію міських кладовищ. Разом з тим, законодавець у більшості випадків не розрізняє поховання воїнів Червоної Армії й поховання іноземних бійців, котрі боролися на боці комунізму проти нацистів, нівелюючи при цьому особливості узгодження будь-яких дій з таким об'єктами з відповідною іноземною стороною. Вимога такого узгодження підкріплюється також й укладеними Україною міжурядовими угодами [9].

Меморіальні об'єкти в с. Соколове наразі не відповідають нормам українського законодавства та вітчизняній політиці пам'яті. Мова йде у першу чергу про головний гранітний обеліск, на якому висічені герби СРСР та ЧССР. Відтак чеська сторона протягом останнього року проводить роботи з реконструкції меморіалу, наразі затверджено новий проєкт меморіального комплексу, котрий має бути компромісним рішенням між українським та чеським баченням історичної пам'яті XX століття.

У Парку Слави м. Біла Церква, перша черга будівництва якого була завершена в 1975 р., одна з 7 братських могил – могила 89 чехословацьких воїнів, котрі загинули на початку січня 1944 р. За містом також знаходиться монумент, котрий встановлений на висоті 208,4 м, де відбулися запеклі бої [7]. "Білоцерківський кейс" власне є ілюстративним щодо того, як потенційно реагувати на описану вище проблему з реосмисленням наявності братських могил союзницьких іноземних бійців в публічному просторі та проблемам збереження відповідних комунікацій з дипломатичними представниками Чехії та Словаччини.

Безперечно, однією з найголовніших локацій чеської/чехословацької пам'яті був та залишається Київ – місто, де протягом усього XX століття відбувалися важливі з точки зору чеської історії події: як за часів Першої, так і за часів Другої світової війни. Пам'ятна дошка на столичній Софійській площі нагадує про події осені 1914 р., коли на цьому місці відбулося освячення прапора та прийняття присяги бійцями Чеської дружини – першого чеського самостійного військового підрозділу у XX столітті. Подіям Другої світової війни, а саме участі військовиків бригади Л. Свободи у вигнанні нацистів з Києва присвячено низку місць пам'яті, зокрема меморіальний знак на площі Валерія Марченка та поховання чехословацьких бійців на низці київських кладовищ: Лук'янівському військовому, Святошинському, Звіринецькому. Нещодавно у 2023 р. було віднайдено також правдоподібне місце поховання 7 солдат – колишнє кладовище хутору Дегтярі (суч. Вовчогірський пров., місцевість Нивки). Київ є важливою локацією й з точки зору проведення публічних комеморативних заходів за участю чеських, словацьких і українських публічних осіб та дипломатів. Покладання вінків до вінків до "софійської дошки" стало невід'ємною складовою графіку офіційних візитів чеських та словацьких головних політиків до української столиці [10].

Окремі чеські місця пам'яті безпосередньо пов'язані з трагічними епізодами минулого століття. Так, у м. Житомирі поблизу єврейського кладовища розміщено пам'ятний хрест у пам'ять про чехів жертв сталінських репресій, розстріляних за матеріалами сфабрикованої справи у 1938 р. [11]. В селі Малин, що на Рівненщині, у 1964 році споруджено меморіальний комплекс, котрий присвячений жертвам нацистської каральної операції зі знищення с. Чеський Малин 13 липня 1943 р. [12, с.74.]

Звісно, місця пам'яті не обмежується виключно локаціями військових подвигів. До таких місць також варто віднести й локації, котрі стосуються інших аспектів історії чехів та словаків на українських теренах, зокрема соціальної історії, або ж історії культури. Наразі Чеський Центр м. Києві

продовжує координацію пошукового проєкту з пошуку та збереження чеського культурного надбання в Україні "Чеський спадок", перший етап якого було реалізовано в м. Ужгород [13]. У майбутньому заплановано його реалізацію на теренах Львова та Києва.

Підводячи підсумки, можна сказати, що Україна має достатній потенціал, аби стати в майбутньому післявоєнному світі привабливою для туристів з Чехії та Словаччини локацією. У першу чергу мова йде про тих мандрівників, котрі зацікавленні в пізнанні історичного минулого, аби побачити на свої власні очі місця бойової слави чеського/чехословацького війська. Підтримання у належному стані українською стороною чеських/чехословацьких меморіальних об'єктів є важливою складовою здійснення заходів чесько-словацько-української культурної дипломатії. Однак корисною така співпраця може виявитися не лише з точки зору дипломатичних зв'язків. Українські населені пункти, на території яких розташовані ці меморіальні об'єкти, з умови створення відповідної туристичної інфраструктури (вказівники чеською, наявність готелів, закладів харчування, путівників чеською мовою), у перспективі можуть отримати додаткові магніти туристичної привабливості, а відтак – забезпечити збільшення надходжень до місцевого бюджету за рахунок коштів від чеського туризму.

Список використаних джерел

1. Нагорна Л. П. Поняття "місце пам'яті" в системі memory studies / Л. П. Нагорна // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 8. – С. 55-74;
2. Rak M. Zborov 1917-2017 / Michal Rak, Milan Mojžíš. – Praha: Epocha, 2019. – 576 s.
3. Zborovská pout // Domov a svět. – 1927. – 13 července. – S. 16.
4. Vavroch J. U hrobu neznámého vojína / Josef Vavroch. – Praha: Všetečka a spol., 1935. – 45 s.
5. Gazdík J. Kyjev vede s Českem spor o text mohyly, vadí mu "slovanská země". Překrucování dějin, říká historik | Aktuálně.cz [Електронний ресурс] / Jan Gazdík // Aktuálně.cz. – Режим доступу: https://zpravy.aktualne.cz/zahranici/ukrajina-vede-s-ceskem-spor-vladnou-v-nem-emoce-lzi-vypjaty/r~40d70342869b11e89e91ac1f6b220ee8/ (дата звернення: 04.12.2023). – Назва з екрана.
6. Medek R. K vítězné svobodě 1914-1918-1928 / Rudolf Medek, R. Bonnaud. – Praha: Péčí a nákladem Památníku Odboje, 1928. – 484 s.
7. Бака В. Українськими місцями чеської пам'яті [Електронний ресурс] / Бака Віталій // Історична правда. – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/25/158341/ (дата звернення: 08.12.2023). – Назва з екрана.
8. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії [Електронний ресурс] // Офіційний вебпортал парламенту України. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text (дата звернення: 08.12.2023). – Назва з екрана.

9. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Чеської Республіки про військові поховання [Електронний ресурс] // Офіційний вебпортал парламенту України. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_066#Text (дата звернення: 08.12.2023). – Назва з екрана.

10. Ministryně obrany Jana Černochová na Ukrajině uctila památku československých vojáků [Електронний ресурс] // Ministerstvo obrany. – Режим доступу: https://mocr.army.cz/informacni-servis/zpravodajstvi/ministryne-obrany-jana-cernochova-na-ukrajine-uctila-pamatku-ceskoslovenskych-vojaku-247730/ (дата звернення: 08.12.2023). – Назва з екрана.

11. The biggest mass murder of Czechs in the USSR [Електронний ресурс] // Gulag.online. – Режим доступу: https://gulag.online/articles/nejvetsi-masova-vrazda-cechu-v-sssr?locale=pl (дата звернення: 08.12.2023). – Назва з екрана.

12. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů II. / Jaroslav Vaculík. – Praha : Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 1998. – 191 s.

13. Чеський центр Київ / Чеський спадок в Ужгороді [Електронний ресурс] // České centrum Kyjev / Home. – Режим доступу: https://kyiv.czechcentres.cz/uk/about-us/Czech-steps-uzhorod (дата звернення: 09.12.2023). – Назва з екрана.

Боровець І. І.
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Словацький напрям зовнішньої політики Угорщини (листопад 1938 – перша половина березня 1939 рр.)

Напружені відносини між Угорщиною та Чехословацькою республікою (ЧСР) у міжвоєнний період були прогнозованим наслідком неприйняття угорськими політичними елітами та суспільством Тріанонського мирного договору від 4 червня 1920 р., згідно якого Будапешт втрачав на користь Праги Словаччину (так звані "Верхні землі" святостефанської корони). Під час вересневої кризи 1938 р. це оформилося в офіційні угорські претензії на території з переважаючим мадярським населенням. Вирішити проблему взялися арбітри – Німеччина та Італія. У підсумку, згідно умов Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., Словаччина втратила південну смугу територій площею 10 390 км^2 з понад 850 тис. населення [1, s. 22]. Декларований етнічний принцип Віденського арбітражного рішення був у низці конкретних випадків порушений на користь Угорщини. Так, до неї відійшло 62 словацьких населених пункти з 76-тисячами жителів в околицях міст Нові Замки, Врабель та Гурбаново, компактна група з 4 тис. жителів при Єлшаві, а в сільськогосподарських околицях Кошиць у 79 поселеннях жило близько 85 тис. словаків, в той час як угорців там було лише 17 тис. осіб [2, s. 16].

Метою пропонованої статті є розгляд угорської зовнішньої політики в словацькому питанні упродовж наступних кількох місяців – до проголошення незалежності Словаччини 14 березня 1939 р. та ліквідації ЧСР у наступні дні. Дане питання не стало предметом спеціального вивчення в українській історіографії, хоча окремих його аспектів торкався сучасний ужгородський дослідник М. Ігнатоля [3].

Важливо наголосити, що в листопаді 1938 р. окреслилася нова політична ситуація, адже уряд автономного Словацького краю став вести свою зовнішньополітичну лінію, в тому числі й у відносинах з Угорщиною, яка не завжди узгоджувалася з позицією центральної празької влади. Це додавало заплутаності й напруги в зовнішньополітичні перипетії чехословацько-угорських та словацько-угорських відносин, у які були активно залучені інші держави (Німеччина, Польща, Італія).

Угорське суспільство сприйняло Віденський арбітраж як історичну перемогу. Ввечері 2 листопада, після офіційного повідомлення в радіовиступі прем'єра Б. Імреді, у будапештських театрах переривалися вистави задля інформації про радісну звістку щодо повернення Верхніх Земель. Публіка з цього вельми раділа, незнайомі люди обіймали один одного, вітаючи з цією

подією. Газета Pesti Napló коментувала: "Будапешт ніколи не переживав такого щасливого, величного й хвилюючого театрального вечора" [1, s. 23].

9 листопада відбулися урочистості у Кошицях з приводу відновлення у місті угорської влади. У них взяв особисту участь регент Угорщини М. Хорті, який на чолі військових підрозділів прогарцював центральною площею на білому коні. На заходах був також присутній лідер угорської меншини в ЧСР Я. Естергазі, хоча він особисто дотримувався думки про те, що арбітраж стратегічно нашкодив мадярським інтересам, адже відвернув ображених словаків від орієнтації на Угорщину і ще більше поглибив прірву у двосторонніх відносинах [4, s. 14–15].

Задля різнопланових технічних справ реалізації переходу південнословацьких територій до Угорщини була створена двостороння комісія, у рамках якої було створено 4 групи-підкомісії: делімітаційна, економічна, юридична, з питань меншин [5, s. 171].

Проблематичністю відзначався процес встановлення на місцевості нового кордону. Під час конкретної топографічної роботи та розмежування лінії угорці прагнули максимально заволодіти розташованими на ній сільськогосподарськими та промисловими підприємствами, залізничними станціями, не гребуючи при цьому використовували "брудні" методи: провокаційні акції, прикордонні інциденти. Небажання угорської сторони йти на компроміс стало об'єктом критики навіть з боку Я. Естергазі. На його думку, варто було "поступитися словакам якоюсь тисячею квадратних кілометрів в обмін на вигідну торговельну угоду, яка б сильніше прив'язала до Угорщини всю Словаччину" [6, s. 443].

"Каменем спотикання" був також обмін населеними пунктами в процесі проведення зручної лінії кордону. Так, 24 листопада угорська сторона заявила про бажання віддати деякі села в районі Шурян та Ком'ятиць в обмін на східнословацькі села поблизу Єлшави та Рожняви. Для ЧСР це не було вигідним, адже йшла мова про 5 сіл з 16 тис. жителів з угорського боку та 26 сіл з 26 тис. осіб зі словацького. Крім того, в околицях Єлшави та Рожняви були поклади залізорудних та магнезитових родовищ. Зрештою переговірники досягли прийнятного для обох сторін результату. ЧСР отримала 32570 га території з майже 15 тис. жителів у Західній Словаччині за 30352 га й 15, 5 тис. осіб – у Східній [7, s. 155–156].

Нова лінія кордону потребувала вибудовування двосторонніх контактів задля забезпечення функціонування прикордонного контролю та взаємодії сторін. Практика продемонструвала як позитивний, так і негативний досвід у цьому напрямку. Наприклад, у Новій Всі над Житавою угорські та словацькі місцеві чиновники домовилися про можливість взаємного перетину лінії жителями з метою участі у церковних обрядах (богослужіння, похорони тощо). У Нітрі сторони узгодили контроль на залізниці та координацію дій на гідроспорудах р. Нітра. Проте, наприклад, на братиславській ділянці кордону угорський урядовий функціонер Зелінгер відмовився співпрацювати з чехословацькими колегами у справі налагодження безпосереднього прикордонного контакту [8, s. 25–26].

Диверсійні групи угорських "добровольців" переходили встановлений кордон й здійснювали напади на прикордонні населені пункти. Зафіксовані численні такі випадки [9, s. 39–45]. Самі угорські прикордонники теж часто порушували демаркаційну лінію та заходили на словацьку територію. 8 листопада 1938 р. посол ЧСР в Угорщині М. Кобр протестував й вимагав припинити терористичні акції й забезпечити спокій на кордоні [7, s. 131]. Наприкінці грудня 1938 р. переговори в комісії перервалися на вимогу прем'єра словацького уряду Й. Тісо через напад угорських військ на словацьке село Сланець [10, с. 207]. Перерва в засіданнях тривала аж до 26 січня 1939 р. [2, s. 35].

На приєднаних територіях угорська влада вдавалася до прямого насильства. 5 листопада начальник угорського генштабу видав наказ депортувати всіх чеських та словацьких колоністів з окупованої території [11, s. 40]. Пояснювалося це тим, що вони не є автохтонними жителями краю й лише сама їх присутність "провокує" угорське населення [5, s. 177]. Арештовувалися із застосуванням тортур учасники антимадярських виступів. Ці явища набули системного характеру.

18 грудня у Ком'ятицях була розігнана місцева демонстрація, ініційована студентами, учасники якої вимагали переходу населеного пункту до Словаччини. Сумнозвісною є трагедія у Шуранах на Різдво 1938 р. Біля місцевого костьолу під час акції протесту пролунав жандармський постріл, внаслідок якого загинула місцева жителька [12, s. 144]. Інтерпретація цих подій з угорського боку лунала в тому сенсі, що жандарми лише оборонялися від озброєного натовпу та мусили реагувати на провокації, організовані з-за кордону [7, s. 142].

Брутального тиску зазнали словацькі вчителі, яких звільняли та депортовували з причини неблагонадійності та незнання угорської мови, а словацькі школи ліквідували. До початку 1939 р. з 1119 вчителів в Південній Словаччині такої долі зазнали 862 осіб [5, s. 178]. Згідно з твердженнями залізничників з околиць Трновца від грудня 1938 р., їх звільнили з роботи за недостатнє володіння угорською мовою [2, s. 80]. Поширилася практика примусу місцевого населення, щоб воно підписувало прохання про приєднання їхнього населеного пункту до Угорщини [13, s. 122, 127].

Разом з регулярними угорськими військами на південнословацькі терени прийшли й загони так званих добровольчих формувань. Вони стали тероризувати місцевих словаків, чехів та євреїв – били, грабували, погрожували вигнанням, розбивали вікна у будинках та магазинах, зривали словацькі написи з будівель. У місті Лученец було демонтовано пам'ятник чехословацьким воякам [13, s. 101]. Документи свідчать, що членами цих добре озброєних терористичних груп були переважно представники інтелігенції [13, s. 34]. Угорська поліція та жандарми вели себе щодо них цілком пасивно [9, s. 37–38].

Постійний терор зумовив те, що в перші місяці після арбітражу словацькі, чеські, єврейські, україно-русинські сім'ї були прямо депортовані або змушені до втечі на північ. Загальна кількість переміщених таких чином осіб досягла 100 тис. осіб [5, s. 140].

Ситуація зумовила підготовку симетричної відповіді [13, s. 82]. На початку грудня 1938 р. празький уряд оголосив, що здійснить конфіскацію маєтків угорських власників в ЧСР у разі проведення насильницької політики щодо колоністів у Південній Словаччині [5, s. 179]. Історик М. Гетени вказує, що саме небезпека симетричних заходів щодо угорців, які залишалися на території ЧСР, спонукали будапештську владу пом'якшити свою репресивну політику [2, s. 104–106].

1 грудня угорська сторона повідомила, що утікачі можуть повернутися за своїм рухомим майном, але Угорщина не допустить їхнього повернення для подальшого проживання. Долю колоністів, що залишилися на південних територіях, обіцяли вирішити пізніше, але загалом Будапешт залишав за собою право на їхнє виселення [10, с. 206].

Попри зазначені труднощі і перепони, певні спроби врегулювання відносин мали місце. Наприкінці 1938 р. уряд ЧСР, прагнучи пом'якшити конфліктну атмосферу, підписав з Угорщиною угоду про амністію, на основі якої було звільнено 350 ув'язнених угорських терористів [7, s. 145, 157]. Тоді ж укладена угода про обмін товарами між країнами. 18 лютого 1939 р. реалізована домовленість про громадянство та колоністів. 9 лютого 1939 р. в Братиславі розпочала роботу двостороння комісія з питань національних меншин [3, с. 213]. Їх планувалося вирішувати на основі, знову ж таки, симетричної взаємності у політиці угорської та словацької влади. 7 березня 1939 р. у Будапешті відбулося урочисте підписання (від імені ЧСР – С. Яншак та Р. Вієст, від імені Угорщини – Р. Андорка та К. Беніш) остаточного протоколу про лінію чехо-словацько-угорського кордону від Братислави і до р. Уж [10, с. 209].

Проте доцільно вважати підписання вказаних документів та участь в переговорах з боку угорців не прагненням вирішити актуальні проблеми, а маневруванням. Домовленості у Будапешті не сприймалися всерйоз й до виконання, а були лише інструментом для утилітарної пропаганди задля демонстрації власного позитивного образу й нових стріл критики щодо "непоступливого" опонента.

Незацікавленість угорців в стабілізації ситуації мала очевидне підгрунтя. Будапештський уряд формально проголосив, що Віденський арбітраж задовольнив 92 % його вимог, але розпалена попередньою пропагандою громадська думка дорікала владі, що та не досягла приєднання Братислави та Нітри [5, s. 176]. Подальші заяви офіційних осіб Угорського королівства (зокрема регента М. Хорті та міністра закордонних справ К. Кані) свідчили про їх прагнення подальших змін щоб домогтися "історичних кордонів" Угорщини. Віденське рішення вважалося ними лише "спеціальним", але не "остаточним" [10, с. 207]. Наприклад, К. Каня 19 листопада підкреслив, що лінія кордону не визначалася на основі плебісциту [7, s. 129]. Під егідою будапештського уряду діяло так зване Об'єднання верхньоугорських товариств, яке у своєму меморандумі, адресованому провідним країнам, вимагали організації плебісциту у Словаччині та Підкарпатській Русі (Закарпатті). На початку 1939 р. було підготовлене звернення до угорського

парламенту з констатацією, що "немає жодного мадяра, який би не прийняв повернення Верхньої Землі" [5, s. 177]. То ж не дивно, що німецький консул в Братиславі Е. фон Дрюффель констатував продовження системної угорської пропаганди проти кордонів, встановлених Віденським арбітражем [14, s. 515].

Лідери автономного Словацького краю, бажаючи взяти участь у зовнішній політиці, намагалися самостійно контактувати з угорською стороною. А. Мах, який обіймав посаду керівника канцелярії пропаганди в автономному словацькому уряді, в середині листопада 1938 р. за власною ініціативною таємно відвідав Будапешт і вів там переговори щодо припинення переслідування словацьких колоністів та забезпечення прав словацької національної меншини на південних територіях. У Празі це сприйняли як шкідливе самоуправство, а прагнення Маха у своїх заявах пом'якшити конфліктну атмосферу словацько-угорських відносин з ентузіазмом коментувала будапештська пропаганда як прихильність словаків до повернення в лоно святостефанської корони [7, s. 137–139].

Однак, насправді, незадоволення словаків, які вважали Віденський арбітраж "Мюнхеном для Словаччини", усвідомлювали й угорці. Угорський посол в Празі Й. Ветштейн 8 грудня 1938 р. у своєму звіті вказав: "Словаки, хоча й офіційно проголошують необхідність хороших відносин з Угорщиною та забуття темних сторінок минулого, під впливом свого 20-річного молодого націоналізму не бажають бути об'єктивними й прийняти результати Віденського арбітражу… Зараз вони у [своєрідному] пубертатному віці та їх поведінка має щось від юнацької сварливості" [6, s. 429–430]. Як бачимо, навіть у дипломатичному документі помітний великодержавний шовінізм та зверхність у ставлення угорського діяча до словаків.

Як угорська, так і словацька сторони шукали зовнішньополітичної підтримки. Будапешт у своїх планах подальшої експансії міг розраховувати на Варшаву. Дипломати Другої Речі Посполитої, зовнішня політика якої була традиційно проугорська, вважали за прийнятний варіант об'єднання Угорщини та Словаччини з гарантіями автономного статусу для останньої. Гарантами такого сценарію мали б стати Німеччина та Польща [6, s. 479].

Дещо іншою була політика Італії. Незважаючи на традиційну прихильність до Будапешта, віденський арбітр міністр закордонних справ Г. Чіано відзначав, що не вся відповідальність за проблеми має бути покладена на Прагу: "Позиція угорців не дуже конструктивна. Із самого початку вони намагалися саботувати Віденський арбітраж. Це дурна політика, оскільки вона дратує і нас, і Німеччину…". Італійський прем'єр Б. Муссоліні також був роздратований, зазначивши з притаманним йому апломбом: "Ці угорці починають падати в моїх очах. У них не вистачало мужності діяти, коли вони мали діяти, а тепер вони поводяться, як єзуїти..." [15, с. 24].

Будапешт був свідомий того, що словаки вірять у німецьку допомогу проти Угорщини й продовжують очікувати з Берліна підтримки щодо ревізії Віденського арбітражу [5, s. 183]. Тому намагався нав'язати німцям власну інтерпретацію ситуації. У результаті, як свідчать німецькі документи, як словаки, так і угорці скаржилися в Берлін один на одного й перекладали

провину за напруженість, прикордонні інциденти, депортації й грабежі на опонента [14, s. 541].

З кінця січня 1939 р. окреслилися нові маневри словацьких політичних лідерів. 26 січня Й. Тісо вельми сердечно розмовляв з представником угорської меншини Я. Коттелі й висловив бажання найближчим часом зустрітися з першими особами з Будапешта – прем'єр-міністром (Б. Імреді) міністром внутрішніх справ (Ф. Керештес-Фішер) та міністром культури (П. Телекі). З ними Й. Тісо бажав "обмінятися думками щодо масштабних політичних питань" й висловив переконання, що в такій бесіді вони швидко знайдуть спільну мову. Угорець дійшов висновку, що такий зондаж зумовлений зростанням німецького впливу в Словаччині, зокрема щодо вирішення єврейського питання. Тобто братиславські діячі прагнули зрівноважити тиск німців демонстрацією (принаймні зовнішньою) поліпшення словацько-угорських відносин. Характерним є також висловлений Я. Коттелі план угорських дій у цьому разі: "Я б хотів переконати словаків відтермінувати представлену пропозицію єврейського закону, або ж висунути вельми поміркований проєкт. Цим можна досягти тієї мети, щоб від них цілком відвернувся Берлін. Плоди цієї тактики можна буде зібрати тоді, коли Берлін захоче остаточно вирішити чехо-словацьке питання" [6, s. 462–463].

Також з інформації польського консула в Братиславі В. Лацінского від 7 березня дізнаємося, що словаки продумували комбінацію тісної співпраці з Польщею та Угорщиною як противаги німецькій експансії. Позитивне вирішення словацько-угорських відносин Й. Тісо бачив таким чином, що Словаччині буде повернуто Кошиці та деякі інші населені пункти з певними територіальними компенсаціями Угорщині на інших ділянках кордону [6, s. 483].

12 березня 1939 р. угорський міністр закордонних справ звертав увагу італійського уряду на те, що якщо Словаччина у будь-якій формі опиниться у німецькій сфері впливу, для Угорщини це буде важливою небезпекою, на яку Будапешт "не може дивитися, склавши руки" [7, s. 165–166].

В цілому до Будапешта надходили відомості про три можливості вирішення "словацького питання": утворення самостійної Словацької держави під патронатом Німеччини; згода Гітлера на приєднання всієї Словаччини до Угорщини; поділ словацької території на три частини (західна, по р. Ваг – Німеччині; північна – Польщі; решта – Угорщині). Проте на запити угорських дипломатів німецькі діячі відповідали, що Будапешт має почекати, доки Гітлер не візьметься за остаточне вирішення "чехо-словацького питання". Тим не менше, угорці переконували німецьких партнерів, що економічно слабка Словаччина буде тягарем для Німеччини, натомість посилена словацькою територією Угорщина стане опорою німецької політики у Дунайському басейні.

Гітлер зрештою не виправдав всіх сподівань Угорщини. 12 березня 1939 р. він повідомив в Будапешт про надання йому карт-бланшу на Закарпаття, але не на Словаччину [5, s. 186–187], яка 14 березня проголосила свою самостійність з подальшим встановлення фактичної залежності від Берліна. Тобто "велике" вирішення "словацького питання" на свою користь

угорці реалізувати не змогли, але в другій половині березня заповзялися організовувати так зване "мале" вирішення. Вони здійснили військове вторгнення у Східну Словаччину, що отримало у словацькій історіографії назву "Мала війна".

Отже, Віденський арбітраж не задовольнив Угорщину, яка прагнула до цілковитої ревізії Тріанонського договору та повернення під свій контроль всіх словацьких територій. На новому кордоні продовжувалися сутички й інциденти, організовані угорськими терористами, словацьке населення анексованих районів піддавалося утискам й гонінням. Двостороння угорсько-словацька взаємодія в атмосфері насилля не була довірливою, а відтак мало конструктивною. Обидві сторони шукали зовнішньої підтримки й маневрували задля досягнення своїх інтересів.

Список використаних джерел

1. Mitáč J. Maďarské snahy o získanie slovenských území v rokoch 1918–1939 // Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa: zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19–20 marca 2015. – Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku Bratislava: Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939–1945, 2016. – S. 11–26.
2. Hetényi M. Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945. – Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2008. – 216 s.
3. Ігнатоля М. М. Словацько-угорські дипломатичні відносини в переддень "Малої війни" // Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Історія / редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін. – Ужгород: Говерла, 2020. – Вип. 1 (42). – С. 211-217.
4. Deák L. Politický profil Jánoša Esterházyho. – Bratislava: Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky vo vyd. Kubko Goral, 1995. – 24 s.
5. Deák L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–1939. – Bratislava, Veda 1991. – 240 s.
6. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938-1939 / [Ed.]: Dušan Segeš, Maroš Hertel, Valerián Bystrický. – Bratislava: Spoločnosť Pro Historia, 2012. – 576 s.
7. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939. – Bratislava: Veda, 1990. – 189 s.
8. Hetényi M. K niektorým aspektom situácie na slovensko-maďarskom pohraničí 1938–1945 // Vojenská história. – 2006. – Ročník 10. – Číslo 3. – S. 20–42.
9. Mičianik P. Malá vojna Maďarska proti Slovenskej krajine a Slovenskému štátu: (október 1938 – marec 1939) // Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa: zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19–20 marca 2015. – Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku Bratislava: Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939–1945, 2016. – S. 27–63.
10. Пеганов А. О. Чехо-словацко-венгерские переговоры в ноябре 1938 – марте 1939 г. о реализации венского арбитражного решения // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 4 / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск: БГУ, 2009. – С. 205-210.

11. Vrábel, F. Náprava "krívd" z Trianonu? Niekoľko epizód z obsadzovania južného Slovenska maďarským vojskom v novembri 1938 // Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945. Zborník z vedeckej konferencie Šurany 22–23 marca 2011. – Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011. – S. 24–50.

12. Mitáč, J. Krvavý incident v Šuranoch na Vianoce 1938 v spomienkach obyvateľov mesta Šurany. // Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945. Zborník z vedeckej konferencie Šurany 22–23 marca 2011. – Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011. – S. 136–148.

13. Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty. Zv. 2. Okupácia (2. november 193814. marec 1939) / [Zost.]: Deák, Ladislav. [Preklady z maď.]: Deák, Ladislav. [Preklady z angl.]: Deák, Dušan. Martin. – Bratislava: Matica slovenská [v spolupráci so Slovenským historickým ústavom Matice slovenskej a Archívom Ministerstva zahraničných vecí SR], 2003. – 304 s.

14. "Tretia ríša" a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1. = Das "Dritte Reich" und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente 1 / [Eds.]: Michal Schvarc, Martin Holák, David Schriffl. – Bratislava: Ústav pamäti národa, Slovenské národné múzeum Múzeum karpatských Nemcov, 2008. – 633 s.

15. Сальков А.П. Проблема границ и национальных меньшинств в чехословацко-венгерских отношениях (ноябрь 1918 г. – март 1939 г.). Российские и славянские исследования : науч. сб. Вып. 7 / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск: БГУ, 2012. – С. 9–28.

Гуменна І.Л.
старший викладач КІЗТ ДУІТ,
здобувач наукового ступеня,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

Учасники-емігранти українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) в Чехо-Словацькій республіці: аналіз діяльності та взаємодії

Східна Галичина у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) пройшла шлях від створення на її теренах незалежної держави – Західноукраїнської народної республіки, згодом за рішеннями цілої низки міжнародних конференцій та договорів ввійшла до Польської Республіки (Другої Речі Посполитої 1919–1939 рр.), аж до появи на досліджуваних територіях радянської влади у вересні 1939 року, а згодом і включення Східної Галичини в УРСР. Кожна із держав, до складу яких входили західноукраїнські землі, здійснювала власну адміністративну, соціально-економічну, культурно-освітню та національну політику, яка, часто не передбачала для українського населення можливостей створення власної незалежної держави. Проте, державотворчі процеси не зупинялись у цей період і населення східно-галицьких територій через різного роду організації чи заходи намагалось вплинути на політику держав до яких входили. Власне, активними учасниками національно-культурного життя Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) були українські студенти, які об'єднувались ще від другої половини XIX ст. у студентські товариства, що брали участь не лише у державотворчих процесах, а і здійснювали економічну, наукову, освітню, публіцистичну діяльність.

Однак, дуже часто така активна діяльність українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) переслідувалась органами влади та каралась кримінальним законодавством, тому намагаючись врятуватись та продовжувати свою національно-культурну діяльність, учасники студентських товариств вдавались до еміграції та шукали прихистку на території інших держав, однією із яких була, у зазначений період, Чехо-Словаччина.

Власне тому, виходячи із актуальності, метою дослідження постає взаємодія української студентської еміграції Східної Галичини із владою та населенням Чехо-Словаччини, взаємовпливи народів один на одного, зокрема, через концептуальний аналіз політичного, економічного, культурницького аспектів співпраці.

Для досягнення поставленої мети було виокремлено низку завдань, зокрема: проаналізувати історіографічних та джерельний комплекс, який висвітлює задекларовану проблему дослідження, виокремити характерні риси взаємодії представників українських студентських товариств Східної

Галичини в еміграції із керівництвом Чехо-Словаччини, установами та організаціями, а також із населенням держави. На основі дослідження різних аспектів співпраці висвітлити місце українського студентства в історії розвитку чеського та словацького народів.

Методологічну основу даного дослідження складають принципи історизму, наукового та об'єктивного підходу до висвітлення проблеми, зокрема, використано такі методи: загальнонаукового, проблемно-хронологічний, порівняльний, систематизації та узагальнення.

Окремим питанням дослідження приділили увагу: Н. Заворотнюк [1], яка показала, що саме Чехо-Словаччина стала одним із вагомих осередків діяльності української еміграції у Центрально-Східній Європі, І. Романько [2], яка розглядає діяльність української діаспори та виокремлює історичні засади розселення українства. Детально проаналізовано діяльність Українського вільного університету в Празі у праці С. Віднянського [3], а М. Антонович [5] висвітлив у монографічній праці розвиток Центрального Союзу Українського Студентства як вагомого координатора студентського життя українства. Існування українського культурно-освітнього осередку у Чехо-Словацькій республіці в 1920-х рр висвітлила О. Сухобокова [6], а О. Кужільна [7] детально зупинилась на аналізі створення та діяльності Товариства "Музей визвольної боротьби України". Місце та тематику української періодики, яка виходила в Чехо-Словаччині дослідила Н. Брайлян [8]. Вагомим джерелом узагальнення статистичних даних та діяльності українського студентства в Празі є альманах "Український вільний університет в Празі" [4] та часопис "Український студент" [9; 10].

Потрапивши на територію Чехо-Словаччини українське студентство першочергово мало справи із державними органами влади, оскільки, шукало прихистку, сприяння та можливості продовжувати свою діяльність, а і допомагати учасникам товариств, які залишились на території Східної Галичини. Варто відзначити, що провладні політичні діячі доволі прихильно ставились до українського студентства. Серед них бачимо Томаша Гарріга Масарика, Вацлава Гірса, Франтішека Соукупа, Франтішека Немеца, зокрема, останній через досвід роботи на території західноукраїнських земель не лише був відомий нарисом "Українське питання", а і позитивно відгукувався про українців та їх національно-культурну діяльність [1, с. 22]. Така поведінка суспільно-політичних кіл була не лише свідченням бажання надати прихисток від репресивних заходів та матеріальну допомогу, а і відображала створення умов для становлення української молоді, особливо через принципи демократії [1, с. 26].

У переважній більшості, українців, які перебували в Чехо-Словаччині у міжвоєнний період репрезентували саме студенти, зокрема, вихідці із Східної Галичини. Емігрувавши українські студенти не полишили своєї діяльності, тому енергійно взаємодіяли із чеським та словацьким населенням та створили цілу низку академічних, кооперативних, допомогових, професійних, культурницьких та спортивних товариств.

Варто наголосити, що саме в Празі, столиці Чехо-Словаччини, було створено потужний координаційний центр українського студентства – Центральний союз українського студентства (ЦеСУС), а також низка союзів молодіжного руху – Союз українського сокільства за кордоном та Союз українських пластунів-емігрантів в Чехословаччині. Загалом, на території республіки діяло орієнтовно до 210 студентських та молодіжних товариств. Центрами зосередження товариств молоді, зокрема, студентства були: Прага, Подєбради, Пршібрама, Ржевниці, Ліберець [2, с. 193].

Українські емігранти, за сприяння Чехо-Словаччини, створили у Празі, зокрема, Український вільний університет (УВУ), який першочергово мав "дати можливість українській емігрантській молоді і взагалі тим з української еміграції, хто не закінчив вищої освіти, цю освіту добути в стінах українського університету" [3, с. 60]. Однак, не всі студенти Українського вільного університету отримували дипломи про завершення закладу, бо паралельно навчались і у чехословацьких вищих навчальних закладах, де і отримували стипендію [3, с. 64]. Багато хто з студентів, котрі таки отримав диплом УВУ реалізували себе в науці та культурному житті українських земель, а також у Чехо-Словаччині (господарських та педагогічних інститутах зокрема) і продовжували традицію чехо-словацько-українських взаємин [3, с. 65].

Серед слухачів Українського вільного університету були і представники чеського та словацького народів, які відкрито висловлювали інтерес до українського питання, вивчали українську історію, філологію та право. Зокрема, при врахуванні статистичних даних слухачів зимового та літнього семестрів 1924–1925 академічного року в Українському вільному університеті навчалось 19 чехів та 7 словаків [4, с. 173-174].

Варто зазначити, що здійснюючи міжнародну діяльності делегати від українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) часто приїжджали на територію Чехо-Словаччини з робочими питаннями, зокрема, для участі у Міжнародних студентських конференціях та студентських конгресах. Вперше на таку конференцію студенти-українці прибули в 1921 р. у Прагу. Однак, лише активна та рішуча діяльність делегатів українського студентства Східної Галичини все ж стала вирішальним чинником прийняття українських студентів, представлених товариством ЦУСУС, у члени Міжнародної студентської Конференції [5, с. 10]. Власне, після цього року ЦЕСУС буде активно презентувати інтереси українських студентських товариств та їх ідей на міжнародній арені, але також буде взаємодіяти із вищим керівництвом Чехословаччини задля забезпечення матеріальної підтримки українських студентів-емігрантів та налагоджування чехо-словако-українських відносин. Як приклад отримання підтримки від уряду, наведемо одноразові допомогові виплати ЦЕСУСу студентам з фонду президента Т. Масарика у сумі 4000 корон (згодом 3000 корон, а в період економічної кризи – 1000), які могли зменшуватись, однак, не зупинялись навіть у період економічної та господарської кризи в Чехо-Словаччині [5, с. 33].

Представники українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), які перебували в еміграції в Чехо-Словаччині здійснювали дієву культурну діяльність через засідання, організацію гуртків, мистецьких груп, драматичних студій, товариств шанувальників книги та музеїв.

Однозначно, така діяльність була спрямована не лише на представлення елементів української культури для європейського населення та винесення "українського питання" на якісно новий державотворчий етап, а також з метою збереження національної ідентичності, її самобутніх рис та підтримки зв'язків із Східною Галичиною у зростаючого молодого покоління. Так, для висвітлення здобутків української історії студенти не лише із Східної Галичини, а і з Наддніпрянської України долучилися до створення та наповнення Українського національного музею-архіву у Празі та Музею визвольної боротьби в Україні. Наприклад, Український національний музей-архів станом на 1929 р. мав архівний відділ у розмірі 27804 документів, у тому числі і першоджерел-оригіналів [6, с. 3–6].

А, власне, Товариство "Музей визвольної боротьби України" було створено для збереження матеріальної та документальної бази, яка відображала боротьбу України, завдяки клопотанню Українського вільного університету у Празі. Саме для збору та інвентаризації експонатів та джерел до музею долучалися українці-емігранти студентських товариств Східної Галичини та східно-галицька інтелігенція, яка діяла на території Чехо-Словаччини [7, с. 51].

Варто звернути увагу, що створювалися у Чехо-Словаччині і спільні організації та товариства, які об'єднували представників від українського та чеського студентства. Зразком такої співпраці бачимо Чесько-український комітет з надання допомоги українським та білоруським студентам, який очолив чеський історик Я. Бідло [6, с. 7]. Окрім спільних зусиль по створенні комітетів українці радо брали участь у чехо-словацьких святах, поетичних читаннях, мистецьких зустрічах, танцювальних акціях, виставках і ярмарках.

Про можливості та сприяння для діяльності представників українських студентських товариств Східної Галичини та східно-галицької інтелігенції свідчила чисельна періодика міжвоєнного періоду. Найбільш плідним, з точки зору, чисельності видання періодики української еміграції в Чехо-Словаччині був 1925 р., саме тоді виходило друком 31 видання. Серед них був і студентський журнал-орган ЦЕСУСу "Студентський Вісник" (1923–1931 рр.), а також часописи "Наша Громада" (1924–1926 рр.) та журнал "Спудей" (1925–1926 рр.) і "Суспільство" (1925–1927 рр.). У свою чергу долучився до видання часопису і "Музей визвольної боротьби України", який тиражував друкований орган "Вісті Музею визвольної боротьби України" (1925–1938 рр.), який вважається одним із найбільш довготривалих періодичних видань українців у Чехо-Словаччині [8, с. 77].

Українське студентство в еміграції, а зокрема, на території Чехо-Словаччини, здійснювало і активну політичну діяльність. Свідченням цього є організація з'їздів українського студентства, де на порядку денному часто

висвітлювались питання ідейних поглядів, підтримки національної боротьби на землях Східної Галичини міжвоєнного періоду, пошуку підтримки українського народу на шляху побудови незалежної України [9, с. 10].

Загалом, варто наголосити, що у реферативних промовах та у статтях періодичних видань зазначалося, що празькі та українські студенти у своїй більшості часто співпрацюють – "провадиться взаємна співпраця майже на всіх ділянках культурного та національного життя". Проте, при цьому українські студенти Східної Галичини не забували і про просування ідеї підтримки визволення українських територій та побудови незалежної держави [10, с. 107–108].

Отже, міжвоєнний період (1918–1939 рр.) на теренах Східної Галичини характеризувався цілою низкою політичних та культурних змін, зокрема, переходом окреслених територій до складу Польської республіки, а згодом і під окупацію радянської влади. Проте, українське населення, а втому числі і учасники українських студентських товариств Східної Галичини, не припиняло національної та культурницької діяльності, яка б сприяла поверненню незалежності українським землям.

Часто така діяльність викликала супротив від влади, що і стало одним із вагомих причин перебування учасників українських студентських товариств Східної Галичини в еміграції, зокрема і пошук можливостей в Чехо-Словаччині. Чехо-Словацька республіка, як і годилося правовій демократичній державі, прийняла українське студентство, матеріально підтримувала його, сприяла продовженню звичної для студентства навчально-наукової діяльності. Українська спільнота реалізувалась на теренах Чехо-Словаччини через створення університетів, музеїв, товариств, зібрань, гуртків та видання періодики і часописів.

Зрозуміло, що при такій взаємодії не лише українство репрезентувало себе, відкривало європейськості історію українського народу, а і переймало досвід державотворення країн Центрально-Східної Європи, аналізувало демократичні принципи діяльності та культурні цінності чехів та словаків, зокрема.

Список використаних джерел

1. Заворотна Н. Вчені в екзилі: український інтелектуальний світ у міжвоєнній Чехо-Словаччині. – Торонто, Буффало, Лондон : Видавництво Торонтського університету, 2020. – 280 с.
2. Романько І. Історія та культура української діаспори. Навчальний посібник. Частина друга. – Кропивницький : Видавництво ЛА НАУ, 2020. – 260 с.
3. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). – Київ, 1994. – 83 с.
4. Український вільний університет в Празі в роках 1921 – 1926 рр. – Прага: Державна друкарня в Празі, 1927. – 237 с.
5. Антонович М. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1921–1945 рр.). – Мюнхен – Нью-Йорк – Торонто, 1976. – 58 с.

6. Сухобокова, О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій республіці у 1920-х рр. / Ольга Сухобокова // Історія України – 2012. – № 41/42. – С. 3–8.

7. Кужільна О. Діяльність української еміграції Чехословаччини з заснування Товариства "Музей визвольної боротьби України" / О. Кужільна // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичні науки. – 2015. – Вип. 23. – С. 50-54.

8. Брайлян Н. Періодичні видання української еміграції у Чехословаччині (1919–1929 рр.): динаміка розвитку, кількісні параметри / Н. Брайлян // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – 2014. – Вип. 4. – С. 74-90.

9. Студентська передз'їздова конференція в Празі (Думки і враження) // Український студент. – Прага, 1922. – Вип. 1. – С. 7–10.

10. Зі студентського життя // Український студент. – Прага, 1923. – Вип. 1-2. – С.105-112.

Гуменний С. Л.
PhD (історія),
асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Протидія Корпусу охорони прикордоння (КОП) нелегальній міграції на польсько-чехо-словацькому кордоні наприкінці 1930-х рр.

Період, який умовно розпочинається із 1934 р. та триває до 17 вересня 1939 рр., можна вважати завершальним етапом існування структури "східного кордону" ІІ Речі Посполитої. Пропонований часовий відрізок вміщує у собі значне територіальне переформатування самого поняття "східного кордону", оскільки його прикордонна охоронна формація Республіки Польща – Корпус охорони прикордоння (КОП), частково змінювала ареал своїх повноважень переставши контролювати ділянку польсько-литовського кордону (у липні 1939 р. на цьому кордоні було утворено підрозділ Охорони кордону (Straży Granicznej) "Brasław"). Натомість, частини КОП набули нову, топографічно складну, державну межу із країною, яка перебувала в стані напіврозпаду – Чехословацькою Республікою (Československo). КОП було задіяно для охорони державної межі на ділянці від Ужоцького перевалу до стику польського кордону із територією Румунії. З іншого боку, починаючи з 22 листопада 1938 р., кордон контролювався чеською стороною та автономною, а в першій половині березня 1939 р., фактично незалежною, Карпатською Україною, окупованою згодом Угорщиною.

Питання діяльності КОПу, а зокрема, його ролі в протидії незаконній міграції на карпатській ділянці "східного кордону" ІІ Речі Посполитої, не знаходить широкого висвітлення в українській, чеській чи польській історіографії [1; 2]. Якщо чеських та українських науковців цікавлять переважно події пов'язані з присмерком політичного існування міжвоєнної Чехословаччини, коротка незалежність Карпатської України, то польські науковці зосереджують свою увагу на безпековому факторі. "Що робити з Карпатською Україною в разі розпаду Чехословаччини? Які дипломатичні чи військові дії необхідно [було] вжити, щоб запобігти виникненню ядра незалежної української держави?", – задається питанням польський науковець Пйотр Козловський у статті "Вплив Карпатської Русі на стан внутрішньої безпеки ІІ Речі Посполитої в світлі матеріалів Охорони кордону 1936–1939 рр." [3, s. 83]. Нижче пропонуємо вам, зібрання матеріалів (зібране під час виконання грантової програми "Badaj na Ukrainie" Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego у 2023 р.), що стосуються протидія Корпусу охорони прикордоння (КОП) нелегальній міграції на польсько-чехо-словацькому кордоні наприкінці 1930-х рр.

Восени 1938 р. територія Підкарпатської України стала місцем активної диверсійно-розвідувальної діяльності з боку ІІ Речі Посполитої та Угорщини,

які прагнули, як вважає історик Олександр Пагіря, створити спільний кордон у Карпатах [4, с. 292–323]. Задля неможливості перекидання дестабілізації на контрольовану Польщею територію, її влада прийняла рішення посилити кордон із Чехословаччиною. Новостворений полк КОП "Карпати", складався з командування полку та батальйонів "Сколе", "Долина" та "Ворохта" під командуванням підполковника Владислава Зяткевича (Ziętkiewicz) [5; 6, с. 114–118]. Створення полку розпочалося у грудні 1938 р. на підставі рішення маршалка Едварда Ридза-Сміглого (Rydz-Śmigły), у зв'язку із загостренням обстановки в сусідній Чехословаччині, автономних процесів, зокрема через появу Карпатської України (Підкарпатської Русі). У північній частині Карпатського кордону, між Польщею та Чехословаччиною, з 7 жовтня по 25 листопада 1938 р. відбулася диверсійна операція Другого Відділу (Ekspozytura II) Генерального штабу II Речі Посполитої, проти спершу автономної, а від 1 березня 1939 р. незалежної Карпатської України, під кодовою назвою "Лом". З початком агресії угорської армії проти української держави, 14 березня Польща вжила заходів щодо зміцнення свого кордону в Карпатах, щоб не допустити в'їзду на її територію груп українських політичних та військових біженців. У ніч на 15 березня 1939 р., за дорученням маршалка Едварда Ридза-Сміглого, польська оперативна група під командуванням генерала Мечислава Борути Шпиховича (Spiechowicza) закрила переходи через гірські перевали для підрозділів Карпатської Січі (військове формування Карпатської України), що відходили на територію Галичини. Польський дослідник Марек Пйотр Дещинський (Deszczyński) вважає, що бійці Корпусу охорони кордону (КОП) затримали в Карпатах 38 українських військовиків та відправив їх до "місця ізоляції" в Березі Картузькій, а решту стратили. Масові страти українських військових, проведені КОП, продовжувались 18 березня 1939 р. [7, s. 81–99; 8, s. 322–323; 9, s. 148–206].

Загострення ситуації у Чехо-Словаччині спричиняло повернення до Польщі осіб, які мали досвід проживання у цій країні. 30 квітня 1939 р. при нелегальному переході кордону був затриманий чехословацький громадянин Фелікс Ходура (Chodura) – уродженець с. Сосники Сарненського повіту Волинського воєводства [10, p. 9]. 22 квітня 1939 р. нелегальних мігрантів із Чехословаччини Вацлава Курку (Kurka), Степана Євцака (Jewcak) та Юзефа Юнаса (Junas), за рішенням гродського суду у Бялігороді (тепер Ліський повіт Підкарпатського воєводства Республіки Польща), також було депортовано за кордон II Речі Посполитої після відбуття 14-денного арешту [10, p. 154–155].

У травні 1939 р. незаконна міграція із Чехословаччини набрала помітних масштабів. До постерунку поліції у Волі Міхової (Wola Michowa, зараз Сяноцький повіт Підкарпатського воєводства, Польща), повіт Лісько 21 травня 1939 р. звернулися особи, як і напередодні вночі нелегально перейшли кордон в районі Верхня Яблунька (Jabłonka Wyżna, тепер Турківського р-ну Львівської обл.): вихідці із повіту Гуменне (тепер територія Республіки Словаччина) Ян Ондорко (Ondorko), Адольф Якуб Сігельман (Siegelman), Генрик Тейхлер (Teihler), Людвік Клейн (Klein), Фердинанд Беркович (Berkowicz). Мігранти вдалися до перетину кордону, оскільки

існували чутки про формування на польській території добровольчого "Чеського Легіону" для боротьби з німцями [10, p. 93].

"Масове надходження в країну цивільних біженців з районів бойових дій [з Карпатської України] вимагало від Польської держави низки заходів щодо забезпечення правопорядку в прикордонній смузі, прилеглій до зони бойових дій, організації гуманітарної допомоги, організації центрів для біженців, а також організація та охорони конвоїв з біженцями через територію Польщі до Чехії та Німеччини, – вважає польський науковець Пйотр Козловський, доповнюючи, що: це були досить дорогі заходи польської сторони, які додатково обтяжували бюджет держави, що повільно переводила свою економіку на військове русло" [3, s. 84]. В документах польської сторони все частіше з'являються згадки про цілі сім'ї нелегальних мігрантів, яких гнали на схід політичні переконання чи пошук роботи. Наприклад, 13 травня 1939 р., громадянин Чехословаччини, Мирослав Свобода (Swoboda) незаконно перетнув кордон із Республікою Польща в районі с. Лупків повіту Лісько (Łupków, тепер Підкарпатське воєводство, Республіка Польща). "Біженець" виказував намір пройти територією Другої Речі Посполитої до СРСР аби вступити до "Чеського Легіону". Вже 14 травня Свободу, який також повідомяв про арешт батька-комуніста німецькою владою, забрали представники Пляцувки КОП № 12 у Сяноку для подальшого покарання [10, p. 129].

Цікаво, що вихідці із Чехословаччини з'являються у документації КОП не лише на новоприєднаноному карпатському кордоні. 9 квітня 1939 р. поблизу Столбців Новогрудського воєводства, за звинуваченням у спробі нелегального переходу кордону до СРСР (біля с. Колосово у сучасній Республіці Білорусь), було арештовано уродженця Судетського Рейхенбергу (Ліберця) Бруно Крауського (Krausky). Незаконний мігрант, згідно "art. 23 K. K. і 23 Rozp. Prez. R. P. o granicach Państwa" отримав 6 місяців арешту [11, p. 106–116]. Серед затриманих польськими прикордонниками і до того зустрічалися особи чехословацького походження, як наприклад, Франчішек Кучера (Kuczera), що намагався здолати міждержавну межу "до Радянської Росії (СРСР) з метою заробітку", але наприкінці 1930-х рр. нелегальна міграція на карпатському кордоні стала дійсно помітною [12, арк. 29].

Таким чином, наприкінці 1930-х рр., Друга Річ Посполита поряд з Угорщиною та, передовсім, Нацистською Німеччиною, була однією з тих країн, що сприяла політичній дестабілізації в Чехословаччині, а згодом взяла участь в територіальному поділі цієї країни. Побічним продуктом диверсійно-розвідувальної діяльності польської сторони на території Чехословаччини, зокрема на Підкарпатській Україні, стала необхідність посилення власного кордону задля недопущення нелегальної міграції. Польська сторона перешкоджала переходу кордону добровольців, що прямували в Підкарпатську Україну для вступу до Карпатської Січі, намагалася порушити нелегальні канали зв'язку українських націоналістів та старалася не допустити широкомасштабної втечі населення від війни. До затриманих нелегальних мігрантів переважно застосовувалося короткочасне ув'язнення із подальшою депортацією на територію країни прибуття, а у випадку належності порушників кордону до українських мілітарних формацій – зафіксовано

випадки їх знищення. Актуальний стан вивчення проблематики незаконної міграції на карпатській ділянці "східного кордону" ІІ Речі Посполитої, не дозволяє говорити про точні підрахунки кількісних показників цього явища. Також не достатньо вивченими є угорські та чеські джерела, що стосуються незаконних спроб перетину державного кордону до Польщі. Усе це робить питання протидія Корпусу охорони прикордоння (КОП) нелегальній міграції на польсько-чехо-словацькому кордоні наприкінці 1930-х рр., актуальним для подальших історичних студій.

Список використаних джерел

1. Kozeński J. Uchodźcy czechosłowaccy w Polsce w 1939 r. / J. Kozeński // "Przegląd Zachodni" 1965. – nr 1.
2. Pacner K. Československo v zvláštních službach / K. Pacner // Pohledy do historie československých výzvědných služeb, 1914–1989. – díl II: 1939–1945. – Praha 2002.
3. Kozłowski P. Wpływ Rusi Zakarpackiej na stan bezpieczeństwa wewnętrznego II RP w świetle materiałów Straży Granicznej 1936-1939 / P. Kozłowski // Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia SG Numer I i II. – 2013. – S. 79–104.
4. Пагіря О. "Гібридна війна" Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938 – 1939 рр. / О. Пагіря // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2016. – Збірник 21. – С. 292-323.
5. Wojskowe Biuro Historyczne. – Zespól Wydziały Ogólno Mobilizacyjnego, 38. L.dz.7948. – 26 grudnia 1938; Akta GISZ. 302.4.258 Organizacja Pułku KOP "Karpaty". – L.8000/tj. Og.Org./38. – 24 grudnia 1938.
6. Гуменний С. Утворення Корпусу охорони прикордоння (КОП) на радянсько-польському кордоні у 1924 р. / С. Гуменний // Шевченківська весна – 2019. Історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К.: 2019. – S. 114–118.
7. Stolarczyk J. Oddziały bojowe "Rozlucz" w akcji dywersyjnej "Lom" na Rusi Zakarpackiej / J. Stolarczyk // Rocznik HistorycznoArchiwalny. – T. XI. – Przemyśl, 1996. – S. 81–99;
8. Deszczyński M. Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939 / M. Deszczyński. – Warszawa, 2003. – S. 322–323.
9. Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938–1939 / D. Dąbrowski. – Toruń, 2007. – S. 148–206.
10. Archiwum Akt Nowych (AAN). – Sygn. 2/349/1 Komenda Główna Policji Państwowej w Warszawie. – 4.6 Referat VI – Spraw Specjalnych. Sygnatura 251. Inwigilacja i aresztowania uchodźców z Czechosłowacji. Protokoły przesłuchań, kwestionariusze, karty daktyloskopijne, notatki, korespondencja, fotografie. – P. 9, 93, 129, 154–155.
11. Archiwum Akt Nowych (AAN). – Sygn. 2/349/1/251. Komenda Główna Policji Państwowej w Warszawie. – 4.6 Referat VI – Spraw Specjalnych. Inwigilacja i aresztowania uchodźców z Czechosłowacji. Protokoły przesłuchań, kwestionariusze, karty daktyloskopijne, notatki, korespondencja, fotografie. – K. 106–116.
12. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 29.

Зубко О. Є.
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця)

Судетське питання та мюнхенська угода в спогадах Наталі Симонівни Наріжної (1922–2018)[1]

Нині Чехія – один з найближчих партнерів нашої держави у Європі, який демонструє неймовірну солідарність з нашою країною за усіма напрямами та залишається надійним партнером України на міжнародній арені, послідовно підтримуючи євроінтеграційний та євроатлантичний курс України. Чехи активно розпочали підтримку українців із перших місяців широкомасштабної збройної агресії рф. Окрім передачі в Україну військового обладнання, медичного устаткування, приладдя для забезпечення енергонезалежності, ліків, одягу, дитячих речей, харчів, питної води тощо, жителі Чеської Республіки розпочали збір коштів на здійснення цільових програм солідарності та підтримки. Так, за ініціативи чеського підприємця Далібора Дедека в травні 2022 р. з'явився проект "Подарунок для путіна". У співпраці з Міністерством оборони Чехії організатори проекту координували кампанію зі збору коштів та закупівлі в чеському оборонпромі військової допомоги для українських захисників на мільйони чеських крон. Для багатьох чехів підтримка України в досягненні перемоги над путінською росією у кровопролитній війні за свободу й незалежність – продовження боротьби за свободу й демократію, розпочатої їхніми прабатьками ще 85 років тому, та стала справою честі. Ні, ми не помилилися в обрахунках і пам'ятаємо Празьку весну 1968 р. Ми скеровуємо увагу на значно ранішніх подіях – Судетській кризі та Мюнхенській змові, як провісниках боротьби з тими, для кого Чехія, як і Україна, зауважимо, була "вигаданою кимось", несправжньою країною, країною де утискувались національні меншини та мови.

Перша Республіка чехів і словаків постала на руїнах Австро-Угорської імперії після Першої світової війни. Як і в інших державах Центрально-Східної Європи в країні проживало декілька національних

[1] *Наріжна-Жуківська Наталя Симонівна (1922–2018)* – громадська діячка. Донька Симона та Ірини Наріжних. У жовтні 1922 р. разом із родиною переїхала до Праги, де здобула початкову (у чеській школі), середню (в Українській реальній гімназії) та вищу (в Українському вільному університеті та Карловому університеті) освіту. Від 1939 – член ОУН. Вміщувала публікації у часописах "Світ молоді" (1938) та "Пробоєм" (1940). У 1945 р. виїхала до Німеччини, не пориваючи співпраці із ОУН. Від 1961 р. мешкала в Канберрі (Австралія). Тут вчителювала в українській школі ім. Лесі Українки, була секретарем Української громади в цій країні, редактором і диктором українських радіопрограм на австралійському телебаченні (1976–1989), редактором журналу Української Автокефальної Православної Церкви "Праця й життя" (з 1994 р.). Перебування у Празі описала у книзі спогадів "Дитячими очима" (Прага, 2010).

меншин, зокрема, досить потужною була німецька. До усього, демократизм країни та "Руська допомогова акція", що дозволила знайти притулок українській міжвоєнній політичній еміграції, не могли не дратувати Німеччину із задекларованим прагненням очільника останньої про возз'єднання всіх етнічних німців у німецькому рейхові.

У 1938/1939 навчальному році донька відомого історика, бібліографа та дослідника української еміграції Симона Петровича Наріжного (1898–1983), Наталя, спогади якої є чи не єдиними та найбільш детальними про той час та ті події, навчалася у сьомому класі Української реформованої гімназії (1922–1945), що переїхала всередині 1930-х з містечка Ржевниць до містечка Модржан.

> "*В Німеччині, дякуючи Вернсайському Договору, офіційною і дуже популярною постаттю став Адольф Гітлер, який нарешті добився до того, що міг свобідно впроваджувати у життя свою нову ідеологію, чітко висловлену ним в його творі "Майн Камф". В часи першого видання книги, у 1926/26 році, політики світу могли насміхатися з бомбастичної фразеології Гітлера, але з приходом його до влади у 1933-му році, вони повинні були серйозніше поставитися до "арійського німецького питання" в загальному, а до розв'язання питання "дранг нах остен" зокрема* [1, с. 38].

Демократизм міжвоєнних чехословаків зіграв з ними самим злий жарт, оскільки в країні завдяки тому ж таки демократизму вільно співіснувало багато політичних партій як лівого так і правого спрямування. Серед німецьких партій були не тільки нацисти, були тут й католики, й соціал-демократи, й комуністи. Тобто, чехословацький демократичний режим давав можливість просувати не зовсім демократичні інтереси. Кульмінаційний момент настав у 1938 р., коли відбувся насильницький, хоча й безкровний аншлюс Австрії і протяжність чехословацько-німецького кордону відразу збільшилася. Це розв'язувало руки Гітлеру, котрий не гаючись почав розхитувати ситуацію у країні, використовуючи своїх прихильників. (Згадаємо діяльність таких нині заборонених в Україні проросійських партій як "Опозиційна платформа – За життя", "Партія Шарія", "Наші", "Опозиційний блок", "Ліва опозиція", "Союз лівих сил", "Держава", "Прогресивна соціалістична партія України" та інших).

Ще в 1935 р. на останніх парламентських виборах більшість голосів здобула партія чехословацьких нацистів (Судетонімецький патріотичний фронт) на чолі з Конрадом Генляйном (1898–1945). Саме Генляйн зіграв велику роль в політичній консолідації німців всієї Чехословаччини, до цього роз'єднаних як в плані національної самосвідомості, так і політично. У 1935 р. партія змінила назву, ставши Судетською німецькою партією (абревіатура німецькою SDP). СДП була допущена до виборів, тому що президент Масарик вважав Генляйна "чесною людиною", попри застереження деяких впливових діячів зі свого оточення. Отож, гучна перемога СДП на парламентських виборах 1935 р. підтвердила претензії партії на політичне представництво всієї німецької меншини, і в подальшому саме СДП розглядалася керівництвом

ЧСР в цій якості. Втім, від участі в чехословацькому уряді Генляйн відмовився, хоча міністри від інших німецьких партій у нього ввійшли.

З перемогою СДП з боку Третього рейху відразу посилилася пропаганда та почастішали фінансові дотації. Однак, якщо у 1935–1937 ро. йшлося виключно про автономію та місцеве самоврядування, то у вересні 1938 р. постала чітка вимога: від'єднання Судет від ЧСР та приєднання їх до Німеччини.

На жаль, Британія та Франція у Мюнхені зробили невірну ставку. Не бажаючи повторення Першої світової війни з її багатомільйонними жертвами, Даладьє та Чемберлен вважали, що Гітлер – "джентльмен", котрий обмажеться виключно Судетами та не буде надалі розчленовувати Чехословаччину. Умовним приводом для окупації Чехії стало проголошення незалежності Словаччини 14 березня 1939 р. А далі вже у Чехії нацистами було створено Рейхспротеткорат Богемії і Моравії.

Виникає логічне питання: чому чехи та словаки не протестували? Чому ж? протестували. У Празі та в багатьох інших містах пройшли багатотисячні маніфестації, була готовність народу й армії захищати свою державу. Однак змінилася сама країна, змінився її уряд. Врахуємо й той факт, що більшість населення Першої республіки чехів і словаків завдяки прищепленому демократизму прагло дотримуватися законів, діяти й жити в рамках законів. Не можна скидати з рахунків і того факту, що населення колишньої ЧСР сподівалося закріпити досягнення

Трохи іншою була ситуація для українських вихідців з їх або українським громадянством, або з паспортами Нансена, котрим в умовах закриття ринку праці для іноземців й осіб без громадянства, будь-які виступи загрожували негативними наслідками, а то й депортацією. Про Закарпаття й поготів мови не було. Тодішні українські партії та політики на Закарпатті теж діяли в межах законодавства Чехословацької Республіки (відбувалася підготовка до виборів). Гітлер встиг розіграти українську карту так само, як і словацьку.

> "*Кінцем вересня 1938 р. (здається 29-го чи 30-го вересня) представники урядів Великобританії та Франції мали нараду з представниками Німеччини та Італії, наслідком якої уряд Чехословаччини отримав ультиматум віддати беззастережно Німеччині Судети і ця жалюгідна подія сталася 10 жовтня 1938-го року. 14 березня 1939 р. німці осамостійнили Словаччину на її ж таки бажання. 15 березня 1939-го року німці, всупереч обіцянкам, окупували Чехію і Мораву, створивши так званий Протекторат Боемен унд Моерен і того ж самого дня наказали своїм тодішнім союзникам мадярам окупувати легально створену в часі політичного хаосу незалежну державу, Карпатську Україну.*
>
> *Тріюмфальний в'їзд німецької армії застав мене на хіднику недалеко від Залізничного мосту разом із натовпом чехів, які перший раз, за моє перебування в Чехословаччині, з культурного, патріотичного народу перетворилися на моїх очах, у правдивих швейків. Разом із армією, у відкритому авті із витягнутою рукою, їхав Гайнріх Гімлер. Однак,*

ческий натовп не цікавився ні ним, ні здавалося, безконечними рядами вимуштруваного війська – їх цікавила матерія, з якої були пошити військові однострої. По-чеському вона називалася "бунічіна", в перекладі здається целюльоза чи клітковина, зроблена з дерева процесом, видуманим нібито кимось німецьким вченим. Крім того, що бунічіна впивала у себе воду, так що однострій під час дощу, робився багато тяжчий, то в мокрому стані цей матеріал мав також дуже неприємний запах" [2, с. 47].

Німецька окупація ЧСР принесла відразу потужну хвилю пропаганди й насаджування німецького способу й стилю життя.

Наталя Симонівна згадувала, що український Пласт був відразу забороненим, натомість їй пощастило "з учнями інших гімназій й національностей" познайомитися з життям у таборі "гітлер'югенду" на березі Північного моря (проводимо паралелі з Юнармією – російською молодіжною військово-патріотичною мілітарною організацією):

"*Табір ГЮ був розложений над білим, від дрібного піску, берегом, приблизно стодесять метрів вдалину і двадцять метрів вище моря. Від нього до перших морських хвиль були побудовані дерев'яні сходи. Присутні спали у великих шатрах, переважно задуманих для восьми дівчат, але з огляду на нас, в кожне шатро було додано ще по дві українки, так що тіснотою шатра нагадували коробки із сардинами. Українкам було приділене місце з правого боку, коло самого входу. Весь беріг, де стояли шатра, був зарослий соснами….*

Ранком юнки ходили митися – для цієї процедури були поставлені на віддалі може п'ятдесяти метрів "залізні ночви" з кранами, з холоднющою водою і кусниками якогось німцями на скору руку видуманого мила, яке вживалося і до миття обличчя і рук, і до прання білизни.

Харчування в таборі неможливо було описати – памятаю перший північно-німецький "айнтопф" – ніби суп, в якому плавали підозрілі кусники неопреділімого м'яса і такі ж самі порізані кусники сала, якась ярина, і вся та суміш була залита малиновим соком…

Пополудні доводилося слухати лєкції про важливість славних німецьких трьох К (кюхен, кіндерн, кірхе), не розуміючи з тієї балаканини нічого, бо не знали німецької мови…

Врешті прийшов кінець нашого знайомства з гітлерівським доростом, членки якого, крім Фридриха Великого, не знали ніякого героя з історії Європи. Перед самим від'їздом з Німеччини, наші проводарі затримали нас ще в Берліні. Хто хотів, той міг оглядати Олімпійський стадіон, а тих, хто не хотіли повели в зоологічний сад, берлінське "зоо" [3, с. 44].

У колишній Чехословацькій Республіці була порушена мережа залізничних і шосейних доріг, що існувала, телеграфний і телефонний зв'язок. Країна позбавлялася 66% запасів кам'яного вугілля, 80% запасів бурого вугілля, 86% запасів сировини для хімічної промисловості, 80% цементу, 80% текстильної промисловості, 70% лісів. Тепер вона стала

більш ніж легкою здобиччю. Велика Британія і Французька республіка, що перевершували у вересні 1938 р. Третій Рейх за сукупною військовою потужністю, дали Гітлеру шанс почати реальну експансію.

Питома вага Чехословацької республіки на світовому ринку з продажу зброї і боєприпасів у той період становила 40%. 10 оборонних заводів могли щомісячно поставляти 1 600 станкових і 3 000 ручних кулеметів, 130 тис. рушниць, 7000 гранатометів, 200 гармат і сотні танків й літаків. Пізніше Гітлер визнавав, що під час окупації німці отримали 582 літаки, 581 протитанкову гармату, 2 175 гармат всіх калібрів, 735 мінометів, 468 важких танків, 43 тис. 876 кулеметів, 114 тис. пістолетів, 1 мільйон 20 тис. рушниць, 3 мільйони гранат і величезну кількість інших боєприпасів.

Судетська криза та Мюнхенська угода продемонстрували: Версальський порядок в Європі – повністю зламано, Німеччина реваншувала, а в двері європейців все голосніше стукала Друга світова війна. До арештів українців Гестапо залишалося чотири роки, до вступу радянських військ на територію колишньої ЧСР – п'ять.

Список використаних джерел

1. Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Vydalo Sdruženi Ukrajinek v České republice. Editor Mykola Mušinka. Praha, 2010. 99 с.

2. *Там само.*

3. *Там само.*

Малацай І. В.
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Соціальний аспект чесько-словацьких взаємин періоду існування ЧССР (1960–1990 рр.)

Держава визначається не лише територією з окресленими кордонами з власною внутрішньою та зовнішньою політикою, державною мовою та ще багатьма складовими, що є невід'ємними атрибутами самостійності. В основі існування будь якої держави були і залишаються її громадяни, які в сучасному світі мають чітко визначені права та обов'язки, що визначаються основним законом. За умови історичного підходу щодо вивчення суспільства як об'єкту, то його розглядають в діахронічному зрізі. Всередині самого суспільства будь якої країни існують виключно йому притаманні відносини зі своїми характерними ознаками, які формувалися і визначалися в продовж певного періоду, історичних обставин, господарського, політичного та соціального культурного розвитку [1, с. 9] Для чехів та словаків питання суспільних відносин на фоні системних трансформацій в Чехословаччині протягом XX ст. посідає одне з ключових місць в контексті вивчення "розлучення". Варто зазначити, що на другу половину XX ст. чехи і словаки мали окремі типи соціокультурного розвитку. Чеське суспільство було більш індустріалізоване, урбанізоване, освіченим, з власними збереженими елементами традиційності та ціннісними орієнтирами. В той же час для словаків був більше притаманний розвиток аграрного господарства, неспішне зростання міст та уповільнена соціокультурна модернізація. Але був час, коли чехи потребували словаків, а словаки – чехів. На 1918 р. чехам були потрібні словаки в якості допоміжної сили у протистоянні з німцями, яких нараховувалося лише в самій Чехії близько 3млн. осіб. Об'єднання зі словаками дало чехам можливість не бути поглинутими німцями, залишаючись самостійними. В свою чергу словакам теж потрібні були чехи, які могли стати для них захистом у протистоянні тиску з боку Угорщини та угорської меншини в межах словацьких територій. Тож 28 жовтня 1918 р. було проголошено про заснування Чехословацької Республіки.

Для Чехословацької Республіки 20–30-ті роки XX ст. стали часом активного розвитку політичного, економічного, соціокультурного життя, що у свою чергу було тісно поєднане зі змінами в європейській та світовій політиці, які вплинули і на саму ЧСР. В 30-х роках XX ст. в словацькому суспільстві починають з'являтися ідеї про незалежність Словаччини, що вилилося в створення Словацької Республіки 1939-1945 рр. Далі, пройшовши випробування Другою світовою війною, ЧСР вступила в новий період свого

державно-політичного розвитку. Перша половина XX ст. для чехів і словаків стала часом випробувань і своєрідним каталізатором щодо подальшого співіснування в одній державі.

На сьогодні питання: "Чи існував єдиний чехословацький народ? Чи чехи та словаки лише сусіди в єдиній державі?" залишається, як і раніше, дискусійним. Починаючи від 1948 р. комуністичне керівництво ЧСР намагалося створити єдиний чехословацький народ як в політичному, так і в культурному сенсі, що досить швидко викликало протидію, беручи до уваги пріоритетність чехів особливо в управлінській сфері. Прага була центром ЧСР та відповідно більшість керівних посад належала чехам, що є абсолютно зрозумілим.

На середину XX ст. в ЧСР існувало два різних суспільства – чеське і словацьке, які функціонували в єдиній країні, однак різнилися власною динамічністю, що визначалася в багатьох сферах суспільного життя. Так, наприклад, питання мови в Чехословаччині ніколи не мало гострого звучання, адже в країні існувала двомовність – в Чехії переважно використовували чеську мову, а в Словаччині – словацьку. За словами професора кафедри вивчення Центральної Європи на філософському факультеті Карлового університету Маріана Слободи: "За часів Чехословаччини на телебаченні чехи й словаки могли говорити рідними мовами. Наприклад, у 1970-х роках, після федералізації, 60% програм на федеральному чехословацькому телебаченні мало бути чеською мовою, а 40% – словацькою. У багатьох програмах люди, які говорили чеською або словацькою мовами, перебували одночасно разом – такі передачі були двомовними. Наприклад, в новинах могло бути два модератори – чех і словак, які спілкувалися без перекладу" [2]. І все ж мови не були рівноправними. Найвищого рівня двомовність у Чехії досягла у 70-80-х роках минулого століття. З'являються приклади активної двомовності, "чех міг використовувати певні словацькі слова або й говорив словацькою. Але здебільшого йшлося про окремі слова чи вислови для експресивності мови, часом гумор або специфічні вирази" – зазначає Маріан Слобода. Отже, варто зазначити, що чеська мова була більш поширеною та вживаною, адже вона була ще й мовою влади, яка концентрувалася в Празі [3].

А професорка факультету гуманітарних наук Карлового університету в Празі Мартіна Путна зазначає, що: "З іншого боку, деякі історики вважають, що рівноправність Чехії та Словаччині існувала формально й Словаччину здебільшого сприймали як молодшого брата" [4]. Ситуація, яка існувала в суспільстві, так чи інакше свідчила про намагання прилаштувати чехів і словаків один до одного в усіх сферах суспільних відносин, в тому числі й в питанні мови. Однак потрібно наголосити, що федеральна влада Чехословаччини таки багато зробила для того (особливо після подій 1968 року), аби декларована рівноправність Чехії і Словаччини, як двох рівних суб'єктів федерації, була фактом. Для словаків національне питання виливалося в проблему чесько-словацьких державно-правових федеративних відносин, вирішення якого для політиків від 60-х років XX ст. стало першочерговим завданням.

Ключовим в плані виходу на нове вирішення проблеми державно-правового співіснування чехів та словаків стала заява СНР від 15 березня 1968 року. Словацька національна рада констатувала, що існуюча так звана асиметрична модель, яка не може відобразити та правильно забезпечити державно-правові відносини двох рівноправних народів, оскільки по-різному трактує їх статус, за роки свого 23-річного втілення в життя державно-правової та політичної практики у Словаччині дискредитувала себе, вона не тільки не сприяла зміцненню єдності республіки, але навпаки, ослаблювала її. Вперше зайшла мова про федералізацію Чехословаччини, яка відразу зустріла спротив з боку консервативної частини празького партійно-державного керівництва.

В основі Конституції 1968 р. був закладений національний принцип, який був зазначений у 142 статті, де зазначалося, що "у подальшому мають відбутися напрацювання та прийняття конституцій кожної національної республіки" [5].

Активний процес модернізації словацького суспільства, який припав на третю чверть XX ст., був пов'язаний із програмою та політикою "нормалізації", запровадження якої стало результатом подій 1968 р. та прагненням вже нового керівництва компартії дистанціюватися від спроб попереднього керівництва провести реформи та повернутися до "норм", які означало відновлення диктатури за власним зразком під контролем радянського керівництва.

Зближення рівня економічного та соціального розвитку Чехії та Словаччини за доби соціалізму було невід'ємною складовою перерозподільно-зрівнювальної стратегії розвитку суспільства. Так звані принципи рівності та справедливості в той час відображалися в тому, щоб зменшити різницю у прибутках населення та у рівні забезпечення побутових повсякденних потреб. Для чехів та словаків ліквідація відмінностей мала бути присутньою і в політичному ключі, сприяючи міжнаціональному зближенню. На межі 60-70-х років XX ст. для словаків настав той час, коли вони в індустріально-промисловому розвитку майже досягли того ж рівня, що і чехи, все ще залишаючись аграрною частиною Чехословаччини.

Варто зазначити, що 70-ті роки XX ст. для словаків в площині освіти теж відбулися значні зміни – рівень освіченості словацького населення наблизився до чеського. Стосовно рівня заробітної платні, то він теж майже зрівнявся, а от рівень життя особливо у забезпеченні матеріально-побутових потреб, то словаки відчутно відставали (мова в першу чергу про побутову техніку). Ймовірною причиною такої різниці була відмінність словацьких родин, які традиційно були великими і відповідно витрати спрямовувалися на забезпечення першочергових потреб всіх її членів. Що ж до чеських родин, то вони були меншими від словацьких, відповідно і їх витрати розподілялися по іншому. На 70-ті роки XX ст. у Словаччині збільшується кількість міського населення. В цей же час відбулося збільшення кількості словаків, які отримавши вищу чи фахову освіту, починають працювати в сферах, що потребували відповідного рівня знань та вмінь. Відбувається зміна в плані співвідношення словацького та чеського суспільств саме в соціокультурній площині. Важливим результатом стала поява "нової інтелігенції", яка

сформувалася після Празької весни. В Чехії відбувається збільшення словацьких службовців, але досить швидко словаки переймали чеську мову, й вливалися у місцевий соціум [6, с. 488].

Вже на середину 80-х років XX ст. можемо говорити про зникнення більшості відмінностей між чехами та словаками саме у соціальній структурі. Різниця переважно залишилася у способі життя, у проведенні дозвілля. На відміну від словаків, у чехів був краще облаштований домашній побут. У вільний час чехи, на відміну від словаків, які більше часу проводили в сільській місцині, віддавали перевагу відвідуванню театрів, концертів, різноманітних виставок. Словаки більше часу присвячували своїм родинам, веденню сільського господарства на власних земельних ділянках. На першу половину 80-х років XX ст. різниця між чехами та словаками існувала і була доволі показовою, незважаючи на прагнення комуністичної влади її ліквідувати. Зміни, які були пов'язані з економічною стагнацією в ЧССР на другу половину 80-х років, відчутно знизили життєві стандарти в більшій мірі словаків, аніж чехів.

В результаті проведення політики "вирівнювання" 60-х років XX ст., політики "нормалізації" 70-80-х років, різниця у рівні соціального розвитку між чеським та словацьким суспільством була практично подолана. Що ж до питання суспільних відносин, то словаки і чехи залишалися, як і були до 1918 р., з різним менталітетом, відмінним національно-культурним наповненням, що генерувалося під впливом подій в різні історичні епохи, починаючи від середньовіччя.

Аналізуючи суспільні відносини між чехами та словаками, ми можемо певною мірою характеризувати їх як патерналістські. Джеральд Дворкін визначає патерналізм як "втручання держави чи особи в справи іншої особи проти волі останньої, обмеження свободи суб'єкта, якого захищають або ж мотивують твердженням, що все буде добре для особи в справи якої втручаються, або ж для його ж користі, будуть захищати від небезпеки" [7, с.412]. У взаємовідносинах між чехами та словаками це виглядало наступним чином: Влада в Празі намагалася проводити політику, демонструючи "турботу", "розуміння всіх проблем" і чеських і словацьких громадян. Відповідно, така позиція влади є співзвучною з заходами "вирівняння" та "нормалізації", яка здійснювалася комуністичним режимом в країні. Як результат неефективного господарювання і посилення командних форм управління, економіка Чехословаччини неухильно падала. Якщо в 1945-1948 роках Чехословаччина входила до складу десяти промислово розвинених країн світу, то в кінці 80-х років вона опинилася на 40-му місці. За рівнем продуктивності праці, науково-технічного прогресу, якості продукції Чехословаччина набагато відставала від розвинених країн Західної Європи. Догматизм, притаманний діяльності Комуністичної партії Чехословаччини, відмова від проведення радикальних реформ гальмували розвиток Чехословаччини, яка серед країн Ради економічної взаємодопомоги посідала провідне місце після НДР. Навіть в період так званої перебудови М. Горбачова в СРСР, коли дух реформування механічно поширювався на всі країни РЕВ, у

Чехословаччині лише говорили про реформи, не здійснюючи їх, що викликало незадоволення більшості населення країни, сприяло росту та активізації опозиції. Зростали нарікання населення на рівень життя, якість соціального забезпечення, відставання соціальної інфраструктури, упущення в галузі освіти й культури. На той час практично припинився природний приріст населення країни [8, с.16-17].

Системні зрушення, які почали проявлятися в Центральній та Східній Європі на кінець 80-х років XX ст. торкнулися й Чехословаччини, а в 1992 р. завершилося "оксамитовим розлученням" та проголошенням окремих двох держав Чеської Республіки та Словацької Республіки. Через майже тридцять років після поділу Чехословаччини 45,8% словаків вважають, що цей крок пішов на користь, протилежної думки дотримуються 44,6% жителів Словаччини [9].

Підсумовуючи, варто зазначити що суспільні відносини між чехами та словаками впродовж другої половини XX ст. мали як історичні витоки, так і були результатом політики КПЧ під тотальним контролем СРСР. Країна, яка не була мононаціональною, в нашому випадку Чехословаччина, мала чимало проблем. Однак стосовно якоїсь напруги у взаємовідносинах між чехами і словаками говорити не доводиться, хоча першість в політичному, економічному, культурному житті все ж належала чехам.

Список використаних джерел

1. Таран В. О., Зотов В. М., Рєзанова Н. О. Соціальна філософія: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
2. Цит. за: Маргарита Голобродська // Від "Чехословацької мови" до чеської та словацької від 8грудня 2015 р [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/27414368.html.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti – Zv. 2. – Bratislava "Národné literárne centrum", 1998. – S. 552.
6. Чехия и Словакия в XX веке. – М., 2005. – Кн.2, – 557с.
7. Дворкін Дж. "Патерналізм" // Філософія прав людини. Пер. з нім. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С.412.
8. Приходько В. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої та зовнішньої політики країни. – Ужгород: Госіфозрахушюваний редакційно-видавничий відділ комітету інформації. – 1999. – 112 с.
9. Словаки майже порівну поділились в оцінці "розлучення" Чехословаччини. – середа, 28 грудня. [Електронний ресурс]. https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/28/7153285/

Мотрук С. М.
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Опозиційний рух у Чехословаччині 70 – 80-х рр. XX ст.: форми та динаміка розвитку

Носієм нової, чехословацької ідеології та практики протистояння владі стала демократична опозиція, яка підготувала грунт для успішної суспільно-політичної трансформації країни у період Оксамитової революції 1989 р. Її діяльність збагатила традиції боротьби за демократизацію, міжнародного правозахисного руху, надала імпульсу розвиткові теоретичних засад громадянського суспільства, державотворчої ініціативи, громадських об'єднань не тільки у Чехословаччині, але і за її межами. Становлення та еволюція опозиції, яка пройшла складний та суперечливий шлях боротьби, є вельми актуальною проблемою, що вимагає всебічного й системного вивчення, а досвід – узагальнення.

Незважаючи на неабияку важливість та актуальність чимало питань, пов'язаних з глобальними подіями та явищами останніх десятиліть XX ст. в Центрально-Східній Європі, серед яких чільне місце належить чехословацькому опозиційному руху, до сьогодні не знайшли належного відображення в історіографії**.** Тому метою даного дослідження є комплексне висвітлення процесу формування громадянських ініціатив та структур, що протистояли режиму "нормалізації", який встановився в країні після придушення Празької весни, основних етапів, методів та напрямів опозиційної діяльності. Це також дає можливість виявити деякі особливості наступного, трансформаційного періоду, зокрема, факт латентної структурованості опозиції, програмної неузгодженості та протиріч, що визначили динаміку вирішення нагальних проблем суспільного розвитку після краху комуністичного режиму.

В діяльності чехословацьких опозиційних сил можна виділити декілька періодів: перший (1969–1972 рр.) – встановлення режиму "нормалізації" та діяльності політичної опозиції; другий (1972–1977 рр.) – стабілізації режиму, коли опозиційність суспільства втратила політичний характер та проявлялася майже виключно у діяльності самвидаву та андеграунду; третій (1977–1985 рр.) – перегрупування сил, зміни програмних засад опозиції та формування дисидентського правозахисного руху; четвертий (1985–1989 рр.) – загострення кризи режиму, поступової політизації життя в країні, об'єднання дисидентського й громадського рухів в боротьбі за демократичні зміни.

Розбудова нової структури демократичного руху з квітня 1969 р. відбувалася в умовах розгорнутого керівництвом країни наступу на

прибічників реформаційних ідей. Прикметами часу стали широкомасштабна чистка в Компартії Чехословаччини і державних органах, наукових і культурних установах, заборона на професійну діяльність, поновлення цензури, арешти й судові розправи. Усе це означало початок періоду "нормалізації", який влучно називався дисидентами "ерою нерухомості", часом "суцільного безформного туману". Він призвів не до консолідації, а до прямо протилежного результату – розпорошеності та роз'єднання [1, с. 9].

Внаслідок ідеологічного тиску та репресій опір режиму перемістився від фактичної більшості суспільства, що було характерним для часів Празької весни, до опозиції, яка поступово перейшла на нелегальне становище і виявилася подрібненою на низку невеликих груп. Зміна рушійних сил опору обумовила і зміну парадигми антисистемного руху. Актуалізувалися проблеми захисту громадянських прав та прав людини. Опозиційність суспільства поступово втратила політичний характер і проявлялась переважно в діяльності самвидаву й андеграунду [2, с. 110–156].

В багаторічному протистоянні чехословацького опозиційного руху, початок новому етапу в розвитку якого поклало створення 242 дисидентами, переважно представниками наукової і творчої інтелігенції, громадянської ініціативи "Хартія-77" (заявила про себе однойменною вступною декларацією 1 січня 1977 р., припинила існування в листопаді 1992 р.), та режиму "нормалізації" принципове місце займали питання про ліквідацію останнього. Відомо, що з моменту виникнення це "вільне, неформальне і відкрите об'єднання людей різних переконань, вірувань і професій" проповідувало принцип "неполітичної політики" й проголошувало орієнтацію на захист прав людини і громадянина, а також моральний протест, виходячи із затверджених в Гельсінкі 1975 р. "Міжнародного пакту про громадянські і політичні права" та "Міжнародного пакту про господарські, соціальні і культурні права" (набули чинності в Чехословаччині 23 березня 1976 р.). За загальною домовленістю інтереси хартистів перед громадськістю мали репрезентувати троє представників, що найкраще відповідало плюралістичному характеру ініціативи: по одному від християн, колишніх членів КПЧ та діячів культури. В результаті першими спікерами стали філософ Я. Паточка, міністр закордонних справ часів Празької весни Й. Гаєк, драматург В. Гавел. Упродовж 1977-1992 рр. цю посаду почергово обіймали 45 відомих правозахисників [3, sv. 3, s. 1–24, 334–335].

Одним з основних напрямів роботи хартистів стала розробка документів з актуальних проблем розвитку чехословацького суспільства та світового співтовариства. Передусім увага приділялася тим сферам, де найчастіше порушувалися права людини (соціальні питання, освіта, культура, релігія, навколишнє середовище тощо). Ставлячи за мету захист громадянських прав і свобод, "Хартія" в своїх документах серед головних висувала вимогу відновлення державного суверенітету Чехословаччини, з чим пов'язувалося виведення радянських військ із країни. Загальна кількість її документів досягла з часом 598. Адресовані різним владним структурам, міжнародним інституціям, співгромадянам, вони поширювалися самвидавом,

передруковувалися емігрантськими часописами та оприлюднювалися зарубіжними засобами масової інформації. З 1978 р. щомісяця виходив бюлетень "Інформація про "Хартію-77" [4, s. 92].

Свою нонконформістську позицію й критичні погляди хартисти висловлювали, навіть у рамках обмежених можливостей, публічно, систематично, послідовно, що сприяло їх популярності на Заході. Західна преса представляла хартистів як героїв та називала "гуситами сьогоднішнього дня". В деяких країнах світу (Австрії, Франції, Швеції, США, Канаді) громадськість була досить добре поінформована про ідейні настанови та акції "Хартії", в тому числі внесок хартистів у розробку засад об'єднаної демократичної Європи. Її діяльність ставала предметом дискусій у міжнародних організаціях та на форумах, присвячених правозахисним проблемам. Суттєву допомогу чеські дисиденти отримували від Австрійського комітету солідарності з "Хартією-77" (Відень), Міжнародного комітету захисту "Хартії-77" (Париж), Фонду "Хартії-77" (Стокгольм). Вони надавали стипендії авторам оригінальних досліджень, кошти на придбання технічного обладнання, присуджували премії, сприяли виданню на Заході праць незалежних науковців [5].

Зовнішній авторитет і вплив ініціативи був тривалий час більш значним, ніж внутрішній. Незважаючи на велике моральне значення, "Хартія-77" не отримала масової підтримки в країні та не започаткувала в той період масового громадського руху. Традиційні носії здорового глузду, так характерні для чеського суспільства, в дисидентських колах бачили тих, хто двічі порушив гармонію їх внутрішнього світу. Перший раз – наприкінці 1940-х рр., а вдруге – в 1968 р., знову розпочавши невдалий експеримент, що змінив звичний перебіг життя простої людини. Чехи, головними ознаками ментальної культури котрих вважають прагматизм та політичний конформізм, з повагою ставилися до поглядів дисидентів як альтернативних офіційним, але сприймали їх в якості свого роду "панів", що подібно комуністам "жили від ідеології", володіючи соціально-культурним капіталом, особливим статусом та привілеями, часто звинувачуючи в "елітарному характері", "моральному радикалізмі", "донкіхотстві". І еліта, і контреліта в дійсності мали слабку соціальну підтримку. Домінуючі в суспільстві ідеали соціальної та матеріальної рівності примушували звичайну людину інстинктивно триматися подалі від одних та інших [6, p. 118-119].

Теоретичні підвалини "Хартії" сприймалися пересічними громадянами здебільшого як ідеалістичні, чим великою мірою пояснюється її нечисельність та ізольованість, "столичний" характер осередків та недовірливе ставлення до дисидентів більшості населення. Загалом динаміка зростання кількості хартистів була наступною: середина 1977 р. – 750, 1980 р. – 1065, 1985 р. – 1200, 1989 р. – 1889. Водночас 25 чоловік відкликали свої підписи під вступною декларацією [7, s. 121, 489].

Після виникнення "Хартії-77" демократичний рух у Чеських землях зосередився майже цілком навколо неї. Як елітарне утворення, що відображало погляди невеликої групи інтелектуалів, перманентно

репресованих режимом, "Хартія" не змогла розповсюдити свій вплив на широкі кола громадськості, але стала знаряддям постійного й незалежного контролю за владою, а також реальним поштовхом для створення наступних опозиційних структур. Її діяльність розвивалась в специфічних умовах конфронтації між комуністичним істеблішментом, що відмовлявся від будь-якої форми діалогу, та осередками громадянського суспільства, з котрих поступово викристалізовувалася демократична опозиція. В Чехословаччині, як і в Польщі та Угорщині, опозиціонерам вдалося перегрупуватися навколо мети зупинення руйнації громадянського суспільства та заснування груп, які би, протиставляючи себе правлячій партії, боролися за демократію та права людини [8, с. 46–47].

Друга половина 1980-х рр. стала новим етапом у діяльності двох течій опозиційного руху – громадського і дисидентського. "Косметичні" поправки, зокрема, зміна Генерального секретаря ЦК КПЧ в грудні 1987 р. (замість Г. Гусака ним став М. Якеш), вже не відігравали суттєвої ролі. Втративши здатність ефективно реагувати на події, комуністичний режим, що здійснював політику "квазіперебудови", намагаючись дещо лібералізувати життя в країні, поступово руйнувався. Тодішня ситуація спричинила появу цілої мережі незалежних, або громадянських ініціатив, афілійованих з "Хартією-77". Якщо наприкінці 1988 р. в ЧССР діяло 22 різноманітних опозиційних угруповання, то в серпні 1989 р. їх налічувалося вже 39. Серед них: "Чехословацька демократична ініціатива" (до осені 1989 р. – "Демократична ініціатива"), "Комітет із захисту несправедливо переслідуваних" (утворився ще в 1978 р.), Клуб за соціалістичну перебудову "Відродження", "Незалежне об'єднання за мир – Ініціатива за демілітаризацію", "Рух за громадянську свободу", "Ініціатива соціального захисту", "Чехословацький Гельсінський комітет", "Товариство друзів США", "Товариство Т. Г. Масарика", "Чеські діти" та ін. Водночас відбувалася диференціація громадянських ініціатив за проблемами екології, правосвідомості, міжнародних відносин, прав людини, захисту миру тощо. Тривав процес не тільки розбудови самостійних і незалежних об'єднань з власними політичними ідеями та членською базою, а й системи взаємодії між ними [9, s. 437–440].

У Словаччині демократичний рух відрізнявся значною розпорошеністю, аж до 1989 р. у нього не було спільної опозиційної платформи на кшталт "Хартії-77". Ідеологія егалітаризму, державного патерналізму, авторитаризму й наприкінці XX ст. була близькою релігійному, з напівселянським стилем життя та свідомості словаку. Кількість словацьких хартистів, в тому числі словаків, які мешкали в Чехії, не перевищувала декількох десятків. Натомість в Словаччині існувало неполітичне, так зване "громадянське дисидентство" у формі гуртків та груп, що об'єднували близьких по духу та настроям людей, без ієрархічного оформлення та постійної організації. З цим колом підтримували міцні контакти окремі представники католицької та євангелічної опозиції, або так званого "християнського дисидентства". Діяла також група активістів, які об'єднувалися навколо лідера Празької весни О. Дубчека, дотримувалися ідей демократичного соціалізму, "соціалізму з людським обличчям" й сподівалися

на зміну системи "зверху". Крім того існувало чимало різних неформальних об'єднань молоді, діячів культури, "груп позитивної девіації", котрі або відкидали режим, або, принаймні, ігнорували його [10].

Хоча всі опозиційні рухи і були об'єднані спільною метою – змінити існуючу політичну модель, скасувати владну монополію КПЧ – за критеріями змісту програмних документів, форм і методів діяльності опозиція була диференційованою. Відмінність між різними структурами полягали у визначенні шляхів здіснення політичних перетворень, що зводилися до двох сценарієв розвитку подій: 1) помірковано-еволюційного (компромісного), прихильники якого передбачали демонтаж авторитарної системи в рамках переговорного процесу з прагматичним крилом КПЧ; 2) радикального (безкомпромісного), який наголошував на потребі швидкого демонтажу існуючого режиму, тому виступав за негайне проведення вільних демократичних виборів та формування на їх основі нових структур влади. Відповідно до більш точної класифікації опозиції, у її середовищі виокремилися чотири політичні напрями та групи: прихильники проведення "соціалістичних реформ"; спільноти ліберально-демократичної орієнтації, прибічники християнської ідеології; радикали (екстремісти) [11, с. 65–66].

У 1988-1989 рр. опозиційними структурами було організовано серію протестних заходів політичного спрямування – від кампаній зі збирання підписів під петиціями, зверненням на адресу владних інституцій до проведення масових маніфестацій. Вважається, що початком наступу опозиції стало інтерв'ю О. Дубчека газеті "Уніта" 10 січня 1988 р., в якому він публічно виступив з критикою режиму "нормалізації". Своєрідним символом громадянської непокори стали "Тиждень Палаха" (15-24 січня 1989 р.) та оприлюднена невдовзі (29 червня 1989 р.) відозва "Кілька речень", котра закликала владу до діалогу та зібрала підписи майже 40 тис. громадян. В той час вагомих змін зазнала не тільки тактика опозиційних сил, в діях яких явно простежувалася орієнтація на молодь, а й значно збільшилася кількість і трансформувалася внутрішня структура самвидавних матеріалів, почали працювати політичні дискусійні клуби [12, с. 336–343, 349–353, 364–369].

Все це означало, що завершився період "класичного дисидентства", упродовж якого воно відігравало здебільшого роль морального чинника. Послаблення режиму сприяло політизації населення, яке уважно спостерігало за змінами на міжнародній арені та прагнуло відновлення суверенітету країни, а також поширенню впливу опозиційних структур, котрі вийшли з ізоляції та очолили громадськість в антитоталітарних виступах.

Події, що розгорнулися в листопаді 1989 р. та увійшли в історію під назвою "Оксамитова революція", зважаючи на її мирний характер, стали кульмінацією у розв'язанні системної кризи в Чехословаччині [13]. Вони об'єднали громадський, молодіжний, дисидентський рухи й перетворили незалежні ініціативи, опозицію загалом у визначну політичну силу, яка реалізувалася в діяльності "Громадянського форуму" (Чехія) та "Громадськості проти насилля" (Словаччина). Програмні документи цих структур являли собою компромісну платформу, на підставі якої стала

можливою взаємодія різних верств суспільства. Їх лідери мали такий авторитет, що під тиском мас змогли взяти на себе відповідальність, за короткий час мирно усунути від влади представників режиму "нормалізації" і очолити країну в здійсненні демократичних перетворень [14].

На відміну від масових виступів Празької весни, протестні настрої Оксамитової революції зароджувалися у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ. Ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого. У використаній "Громадянським форумом" революційній риториці було геть відсутнє поняття "соціалізм". Якщо "шлях до тоталітаризму" після 1948 р. був наповнений "конструктивним ентузіазмом", зворотний шлях характеризувався прямо протилежним настроєм. За дореформеним станом політичної апатії пішла слідом коротка, але доволі сильна революційна хвиля, яка змінилася тривалим періодом наростання скептицизму, депресії, потреби у захисті, ціннісним вакуумом. Як подія Оксамитова революція завершилася наприкінці 1989 р. з обранням О. Дубчека головою парламенту, а В. Гавела – Президентом (28-29 грудня), але надалі вона продовжувалася як процес. Її здобутки остаточно легітимізувалися внаслідок перших вільних парламентських виборів 8-9 червня 1990 р., за результатами яких більшість голосів отримали колишні опозиціонери – ГФ (53%) та ГПН (29,34%) [15].

Отже, важливим чинником суспільно-політичного життя в Чехословаччині часів "нормалізації" була демократична опозиція, діяльність якої суттєво збагатила історію громадянського суспільства з властивою йому "паралельною культурою" та сприяла краху авторитаризму. Її активність виявилася стимулом і водночас реакцією на відродження громадянського суспільства, що мало розвинуті традиції самоорганізації у період Першої ЧСР, та кризу режиму "нормалізації". До складу опозиції у широкому розумінні можна віднести фактично всі громадянські структури, що діяли поза межами державно-партійної системи, позаяк авторитаризм не передбачав існування автономного сектору, вільного від владного впливу. Серед пріоритетів діяльності опозиційних груп усіх напрямів були захист прав людини, виявлення випадків їх порушення та спроби врегулювання на основі норм міжнародного права. Незважаючи на відносно помірний вплив на суспільно-політичну ситуацію в умовах поєднання аполітичності та лояльності населення до пануючого режиму з опозиційністю, що мала латентний характер, їм зрештою вдалося пробудити та консолідувати громадськість в період революційних подій 1989 р., після яких чимало представників опозиційного руху обійняли важливі державні посади. Вирішальним у той момент, коли режим втратив стабільність і на поверхню вийшли угруповання, що за різними мотивами його відкидали, виявився патріотично налаштований табір "дистанціюючих", який включав більшу частину населення країни. Об'єднання трьох соціальних осередків – замкненої мережі дисидентів, напівзакритої мережі самвидаву та напіввідкритої мережі так званої "сірої зони" – сприяло мобілізації всіх інтелектуальних та політичних сил, що стало важливою передумовою побудови демократичного суспільства.

Список використаних джерел

1. Гавел В. Промови та есеї / В. Гавел. – Київ: Видавничий дім "Комора", 2016. – 144 с.
2. Кайзер Д. Дисидент. Вацлав Гавел / Д. Кайзер. – Київ: Темпора, 2012. – 424 с.
3. Charta 77: dokumenty 1977-1989: ve 3 sv. / B.Císařovská, V.Prečan (eds.). – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012. – Sv. 1, 1977-1983. – 595 s.; sv. 2, 1984-1989. – 1175 s.; sv. 3, přilohy.
4. Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956-1989 / A. Daniel, Z. Gluza (eds.): v 2 d. – Praha: Academia, 2019. – D. 1. – 908 s.
5. Archív ÚPN [Elektronický zdroj] // Ústav pamati národa. – Režim přistupu: https://www.upn.gov.sk/sk/o-archive-upn/ (datum oběhu: 14.11.2023).
6. Bolton J. Worlds of Dissent: Charter 77, the Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism / J. Bolton. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012. – 349 p.
7. Charta 77, 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci: dokumentace / V.Prečan (ed.) – Scheinfeld-Schwarzenberg-Bratislava: ARCHA, 1990. – 525 s.
8. Вахудова А. М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / А. М. Вахудова; [пер. з англ.]. – Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 379 с.
9. Otáhal M. Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012. – 646 s.
10. Histodická témata [Elektronický zdroj] // Ústav pro studium totalitarních reži mů (ÚSTR). – Režim přistupu: https://www.ustrcr.cz/typ- projektu/ projektu/historicka-temata/ (datum oběhu: 15.11. 2023).
11. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть / упоряд.: М. Лендьел. – Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2016. – 464 с.
12. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року / П. Кені; [пер. з англ.]. – Київ: Критика, 2006. – 472 с.
13. Deset pražských dnů. 17-27. listopad 1989: dokumentace / M.Otáhal, Z.Sládek (eds.). – Praha: Academia, 1991. – 672 s.
14. Мокрик Р. Оксамитова (Р)еволюція у Чехословаччині [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2019. – 16 листопада. – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/11/16/156553/ (дата звернення: 17.11.2023).
15. Volby do zákonodárných orgánů Československa a České republiky 1990-2006 [Elektronický zdroj] // Český statistický úřad (ČSÚ). – Režim přistupu: https://www.czso.cz/csu/czso/volby_do_zakonodarnych_organu_ceskoslovenska_a_ceske_republiky_1990_2006 (datum oběhu: 16.11. 2023).

Рябошапка А. І.
студент 2 курсу магістратури
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Зовнішня політика Чеської республіки 1993-1997 рр.

Розгляд питання зовнішньої політики країн пост-соціалістичному блоку є доволі складним питанням. З однієї сторони радянський спадок та залежність від РФ в енергетичній сфері, з іншого жага до змін, трансформаційні процеси як в економіці так і в головах людей. Соціалізм перестав бути домінуючою ідеологією і тепер кожна людина мала відповідати за себе сама. Але і держава не мала полишати своїх громадян. Проте країни Центральної Європи опинилися у скрутному стані. Історичні економічні зв'язки опинились знищеними, країни розпадались, починались війни. Центральна Європа ж була виром спокою і тиші. Навіть розпад такої країни як ЧСФР відбулось безкровно і був названий "Оксамитовим розлученням". Але перед пост соціалістичним табором стояла непроста задача – вернутися у лоно Європи. В цій статті я хотів би розглянути основні вектори зовнішньої політики Чеської республіки у 1993-1997 роках.

Мета дослідження. Полягає у аналізі зовнішньополітичного курсу Чеської республіки у перших роках її незалежності. Розбір виділених мною векторів. З'ясування особливостей формування та імплементації зовнішньополітичних змін Чеської республіки. У роботі були розглянуті відносин Чехії з такими країнами як: Словаччина, Україна, ФРН. Окремо було розглянуто євроінтеграційний рух ЧР. Зовнішня політика Чеської республіки з самого початку існування самої республіки мала особливості на фоні інших країн Східного блоку. Сучасна зовнішня політика ЧР ділиться на 3 етапи першим з яких є етап 1993-97рр. Цей етап характеризується утвердженням Чехії як суб'єкта міжнародного права та формування зовнішньополітичного курсу. Як ми знаєм, зовнішня і внутрішня політики існують разом у симбіозі тобто одна без іншої неможлива. Внутрішній запит був на євроінтеграцію і сперечатись з цим еліти не мали змоги. Євроінтеграція стала пріорітетним напрямком у дипломатії ЧР після розпаду ЧСР. Для цього чехи докладали багато зусиль, але не все йшло за планом. Німеччина та Австрія мали невирішену справу з чехами – Бенешевські декрети. Саме це історичне наслідда блокувало розвиток двосторонніх відносин між Чехією, ФРН та Австрією а також Угорщиною. Не дивлячись на договори які були підписані між сторонами спірні питання те і діло що спливають. 19 грудня 1974 року був підписаний договір між Чехословаччиною і Австрією згідно з яким ЧСР була зобов'язана сплатити 1 000 000 000 австрійських шилінгів для покриття майнових вимог австрійських громадян та відмовилася від усієї колишньої території та всіх інших вимог країни чи приватних осіб проти Австрії. Австрійська сторона ж відмовилася від усіх вимог проти ЧСР. Договір від

3 лютого 1964 р: Згідно з цим договором Чехословаччина зобов'язувалась задовольнити всі вимоги Угорщини та угорських громадян, пов'язані з конфіскацією, сплативши 20 000 000 крон. Тобто хоча б формально але питання виплат компенсацій було прийнято. Але на момент 2010 р. вимоги ООН щодо виплати судетським німцям компенсації так і не були виконані. Підставою для такого рішення чеської влади є те що ФРН фактично не платила репарації Чехословаччині, 0.5% було виплачено з того що вимагали чехословаки[1], тому коли влада ФРН починає піднімати питання про компенсації німцям яких депортували, то чехи наводять контраргумент з приводу репарацій. Також чехи покликаються на спільну чехо-німецьку декларацію 1997 року[2] в якій говориться: "Німецька сторона усвідомлює той факт, що націонал-соціалістична політика насильства щодо чеського народу допомогла підготувати ґрунт для післявоєнної насильницької вигнання та примусового переселення". "Чеська сторона шкодує про те, що в результаті насильницького вигнання та примусового переселення судетських німців з колишньої Чехословаччини після війни було завдано багато страждань і несправедливості невинним людям". Чеська Республіка не висловила жаль з приводу передачі союзниками судетських німців з громадянством Третього Рейху або тих, хто не виявив "своєї лояльності до Чехословацької Республіки". Але питання не було вирішено на урядовому рівні це в свою чергу суттєво ускладняло шлях Чехії у євроінтеграції.

Іншою стороною медалі був фактор сили. ФРН після об'єднання стала центром сили ЄС з сильною економікою та впливом завдяки м'якій силі. Чехія ж була слабшою за Чехословаччину у економічному, військовому та політичному планах. На руку ФРН грав той факт що вона вже була державою на стійких ногах будучи інтегрованою у світові та західноєвропейські економічні організації, в свою чергу Чехія проходила через трансформаційні процеси падіння залізної завіси та мала лише за ціль стати до лав Західного світу. Німеччина відігравала суттєву роль на інвестиційному ринку Чехії, прикладом чого коштує автомобільний гігант Volkswagen який зайшов на ринок Чехії разом з чеською Škoda. Чехія не була головним об'єктом економічною взаємодії для ФРН, але чехо-німецькі економічні зв'язки набирали дедалі більше важливості. З точки зору Чехії це була вимушена міра, так як більшість історичних економічних ланцюгів були розбиті розвалом ОВД, а більшість інших західних ринків були закриті. На додачу до цього нещодавно сформована CEFTA – Central European Free Trade Agreement або Центральноєвропейська асоціація вільної торгівлі не набрала тих обсягів щоб задовольнити чеського виробника. Майбутні тісні політичні взаємовідносини гартувалися на заводах Škoda з явною ціллю офіційної Праги вступити в ЄС та НАТО. Фактично первинними цілями чеської дипломатії на момент становлення чехо-німецьких відносин було: закрити майнові претензії 1939-45 рр; досягнути німецького сприяння Німеччини у євроатлантичних намаганнях Чехії. Основою добросусідських відносин став Договір про дружбу(Czech–German Declaration on the Mutual Relations and their Future Development), підписаний 27 лютого 1997 року представниками країн –

канцлером Колем та Прем'єром Клаусом. Саме цей договір став відомим завдяки німецькому визнанню вини Рейху та принесення вибачень чеської сторони за виселення судетських німців. Але вибачення чехів стало тим самим зеленим світлом німецьким інвестиціям та сприянню у євроатлантичній інтеграції. Діяльність першого уряду Клауса у сфері євроатлантичної інтеграції була активною, а в 1993 – 1994 роках її навіть можна охарактеризувати ударною. Чеські політики їздили у закордонні місії, де завжди декларували своєю ціллю вступ до Північноатлантичного альянсу. У цьому чеський уряд був солідарний з угорцями та поляками. Словаки ж на відміну від своїх сусідів таку активність не проявляли, що, відповідно, і вплинуло на їх майбутній процес приєднання до НАТО. Більш ніж 10 європейських країн на початку 90-х років виявили свій намір приєднатися до НАТО. Альянс, відповідно, відреагував на такий зростаючий інтерес виробленням нової програми "Партнерство заради миру", до якої Чеська Республіка долучилася 10 березня 1994 р. [3]. З ЄС ситуація була менш однозначною. Прем'єр Клаус був скептичний до європейської інтеграції Чехії. Він вважав що ЄС такого формату нічого доброго Чехії не принесе. Скепсис його був заснований на думці що централізація Європи та можливе майбутнє створення Європейської наддержави не відповідає інтересам чеського народу. Але все ж таки рух у напрямку членства продовжувався. Опозицію до прем'єра склав його ж міністр закордонних справ Зєлєнец. Останній був поставлений відповідальним за постійний урядовий комітет з європейської інтеграції який був створений у листопаді 1994 р. [4 с.140]. Цей комітет став найважливішим органом виконавчої влади з вирішальними повноваженнями у євроінтеграції тому суттєво впливав на Прем'єра. Крім голови уряду в ньому постійно засідали міністри закордонних справ, промисловості та торгівлі, економіки та сільського господарства. Але замість конструктивної роботи чеські політики використовували засідання комітету як площадку для критики ЄС, через це уряд не спішив подавати офіційну заявку на членство в ЄС, на відміну від тих же поляків та угорців які це зробили навесні 1994 р. Чехи ж подали заявку в січні 1996 р.

Після виборів 1996 р. нічого кардинально не змінилось так як ГДП на чолі з Клаусом знову виграла вибори. Отже зовнішньополітичний курс залишився незмінним. Чехія стояла на шляху євроатлантичної інтеграції. Проте скепсис залишався. Уряд Клауса ставився до інтеграції в ЄС як економічно необхідної мети. Це було доволі прагматично, і в результаті чехи закріпилися у стабільному просторі Європи. Не дивлячись на весь євроскепсис обидва уряди Клауса зробили все необхідне для вступу до ЄС та НАТО. Апогеєм його роботи став 1996 рік коли НАТО почало вести з країнами-кандидатами індивідуальні діалоги. Окрім Чехії, в групу країн-кандидатів входили Польща та Угорщина. Словаччина ж у зв'язку з внутрішньополітичною ситуацією відставала від своїх сусідів. Саме завдяки роботі перших урядів незалежної Чехії було розроблено і приведено в життя стратегії розвитку та вступу Чехії в ЄС та НАТО. В НАТО Чехія вступила 12 березня 1999 р., а в ЄС 1 травня 2004 р.

Євроінтеграція ж Чехії (як і Словаччини) почалась ще за часів ЧСФР. Зміни, з якими ЧСФР входила у кінцевий етап війни, не могли не насторожувати. Разом з подіями листопада 1989 р. прийшла нова політична реальність, яка , в свою чергу, вимагала змін як політичних та соціальних так і змін у зовнішньополітичній орієнтації. Необхідно було створити нову концепцію розвитку Чехії (а тоді ще ЧСФР) у новій реальності з метою членства в ЄС. В ті буремні часи формування та впровадження нового курсу впало на плесі Президента Республіки та голови МЗС – Вацлава Гавела та Їржі Дінстбіри відповідно. На зламі десятиліття замість гаслу інтернаціоналізму прийшло гасло "Назад в Європу". Це гасло яскраво ілюструє настрої суспільства країни тих часів. Перший крок до майбутнього членства Чехія, в обличчі ЧССР, зробила в 1989 року коли голова уряду М. Чалфа надіслав ноту голові Комісії ЄС Ж. Делору. В цій ноті ЧССР виражала прагнення до майбутнього членства в організації. Спеціально для вступу до ЄС був розроблений цілий механізм який отримав назву Європейська угода (або як Угода про асоціацію). Роботу з підписання угоди Чехословаччина ще почала 20 грудня 1990 року коли почались офіційні переговори. Наприкінці наступного року ціль була досягнута і угода була підписана. Разом з ЧСФР, ідентичні угоди були підписані з такими країнами як Польща та Угорщина. Слід зазначити що ЄС сприяв економічній стабілізації країн Східного блоку. У зв'язку з розпадом ОВД та РЕВ економіки всіх країн Соцблоку були в відчайдушному стані. Тому ЄС в односторонньому порядку сприяв полегшенню митного тиску на ЧСФР. 1 січня 1991 року ЄС зробив на прохання ЧСФР односторонній крок, який виходив за рамки угоди та вносив певною мірою асиметрію на користь ЧСФР тим, що ЧСФР отримала вигоди. Завдяки цьому ЧСФР отримала ринок збуту продукції і тиск з боку промисловців на федеральний уряд був послаблений. Беззаперечний успіх чехословацької дипломатії зміг полегшити становище чеського експорту. В другій половині 1992 року переговори ЧСФР та ЄС мали мету радше розібратися що робити після розпаду ЧСФР. Як вже було зазначено вище Словаччина зазнала фіаско у своїх євроінтеграційних потугах. Протягом періоду розпаду всі інтеграційні процеси були поставлені на паузу так як ЄС не збирався визнавати автоматичний перехід угоди про асоціацію ЧСФР на угоду з ЧР та СР. Основу тарану Чехії в ЄС становили Прем'єр Клаус та голова МЗС Зєлєнец. Робота короткотривалої Федерації у напрямку євроінтеграції вони використали як фундамент до майбутнього членства в ЄС та НАТО. Наприкінці 1992 року Клаус та його уряд зрозуміли що вступ в ЄС не стане швидким ставку на який робив його уряд. Зрозумівши це уряди країн ЦСЄ почали активніше інвестувати у центральноєвропейську інтеграцію, що в свою чергу мало на меті не замінити євроінтеграцію, а навпаки її прискорити. З 1993 року Чехія опинилась перед серйозними завданнями одним з ключових був вступ до ЄС. Першочерговими завданнями в цій області для ЧР були: уніфікація національного законодавства з європейським, створення зони вільної торгівлі, політичний діалог та співпраця в області закордонної та оборонної політики та вирішення проблем європейської компетенції [5 с.159].

Наступним головним завданням було відновити сам переговорний процес який був заморожений у зв'язку з розпадом Федерації. 18 січня 1993 р. листом від Прем'єра Чехія підтвердила свої потуги до вступу в ЄС. Позицію Прем'єра підтвердив Президент Гавел. Але Клаус був знаний євроскептиком його думка розходилась з думкою Президента, але слід віддати належне Прем'єр робив свою роботу, проте все таки поодинокі конфлікти між урядом і Президентом псували імідж Республіки. Через це іншим важливим завданням для чеської дипломатії було змінити відношення країн "старої" Європи до країн ЦСЄ. В квітні 1993 року проходила інтенсивна підготовка до саміту в Копенгагені. Європейська Комісія була переконана, що необхідно виробити чітку стратегію для країн ЦСЄ і з огляду на це розробила документ під назвою "У напрямі до ближчої співпраці з країнами ЦСЄ". Він складався з чотирьох частин: 1. У напрямі до європейського політичного простору, 2. Полегшення вступу у єдиний ринок, 3. Надання більш ефективної допомоги, 4. Підтримка економічної інтеграції [5, с.160]. Сам саміт став проривом для країн ЦСЄ. На ньому були затверджені критерії щодо вступу. Цим рішенням ЄС де факто дав знати всім країнам Європи умови для вступу, після виконання яких країна стане повноправним членом євроспільноти. В історію ці умови увійшли як Копенгагенські критерії. Вони в свою чергу поділялись на політичні та економічні. В політичну секцію входили стабільність існуючих інститутів влади, які забезпечують народовладдя. Дотримання прав людини та громадянина, захист національних меншин. В економічну секцію критеріїв входили: забезпечення вільних ринкових відносин, підтримання конкурентної спроможності. Окремо йшла вимога прийняти обов'язки які випливають з членства в ЄС. Мається на увазі цілі економічного та валютного союзу та політична підтримка ЄС як організації. Але все ще Чехія залишалась за бортом євроінтеграції через той факт що угода з ЧСФР не поширювалась на ЧР та СР. Але чеська дипломатія в обличчі голови МЗС сконцентрувала всю політичну волю та капітал і успішно захищала чеські інтереси в Брюсселі. ЄС на саміті в Копенгагені відповів згодою на вимогу Чехії щодо лібералізації ринків обох сторін. МЗС ЧР активно працювало аби досягти нової угоди про асоціації. Попередньо угода була підписана 23 червня 1993р. А вже 4 жовтня 1993 року в Люксембурзі була урочисто підписана Європейська угода про асоціацію ЧР до ЄС. Угода була ратифікована Парламентом ЧР 8 листопада і вступила в дію 1 січня 1995 року. Подальший рух був пов'язаний з імплементацією реформ які вимагав ЄС. Політика ж інтеграції реалізовувалась у вигляді самітів. Так основним самітом для ЧР став саміт в Гессені в грудні 1994 року. НА цьому саміті країнам-членам була представлена стратегія розширення ЄС за рахунок країн ЦСЄ. Як основну проблему на порядку денному було виділено питання гармонізації національного та європейського законодавств. Беручи в знаки цей факт, країни-члени прийняли рішення розробити документ який мав стати інструкцією для асоційованих країн. Ключові результати саміті у Гессені було вирішено, що для реалізації стратегії розширення будуть використовуватися 4 основні інструменти: 1. Європейська угода 2. Структурований діалог, 3. Програма PHARE, 4. Біла книга Правил приєднання до внутрішнього ринку.

Наступною важливою подією для вступу Чеської Республіки в ЄС стало засідання Ради асоціацій, що відбулося в Люксембурзі в 1995 році. Чеська Республіка була представлена на переговорах і перш за все, їй розповіли про розробку Білої книги. Зеленець підкреслив, що зміст Білої книги є єдиним підтвердженням готовності Чехії до інтеграції в ЄС. Виконуючи ці умови, Чеська Республіка не відчуває фундаментальних проблем. Ставлення ЄС до переговорів з Чеською Республікою підтвердило, що він продовжить розвивати структурний діалог у політичній формі. В цілому ЄС схвально оцінював результати, досягнуті Чеською Республікою в області економічних і політичних перетворень. Сама Біла книга була схвалена Єврокомісією 3 травня 1995 року і була прийнята на саміті в Каннах 26-27 червня під назвою "Підготовка асоційованих країн ЦСЄ до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу". З цього часу ця книга стала слугувати інструкцією для країн ЦСЄ. Результатом роботи МЗС та роботи уряду в економічній і політичній частинах Чехія в 1996 році стала кандидатом на вступ в ЄС. Ця подія стала апогеєм руху "назад в Європу". Після засідання Урядового комітету з європейської інтеграції 22 вересня 1995 році прем'єр-міністр Клаус оголосив, що Чеська Республіка подасть заявку на вступ до ЄС наступного року. Його слова втілились в реальність, 17 лютого 1996 року Клаус передав прем'єр-міністру Італії Діні, офіційну заявку на вступ до ЄС. Заявка Чехії була прийнята Європейською Радою 29 січня. Питання в соціологічному дослідженні було поставлене таким чином: "Чи має ЧР прагнути до вступу в ЄС?". 52% опитуваних дали позитивну відповідь, 21% опитуваних відповіли "ні", а 28% не визначилися з відповіддю [5 с. 165]. Парламентські вибори 1996 року показали що чеський народ довіряє руху демократичних сил в напрямку ЄС, найбільш популярною партією серед коаліції залишилась ГДП представнику якої і доручили формувати уряд знову. Цим представником залишився пан Клаус. При цьому ГДП вбачала у ЄС скоріше економічний союз, а не політичний (саме через це Клауса часто називають євроскептиком) тому ГДП не дуже спішила проводити політичну інтеграцію а радше воліла вижати максимум з економічної співпраці і постійно ЧР мала свою думку на проблеми в ЄС. Політична інтеграція, на думку чеських можновладців, мала зробити європейські інтереси превалюючими за національні. Проте все таки членство в Євросоюзі мало стати природнім продовженням гасла "назад до Європи". До кінця 1997 року європейські органи влади постійно оцінювали інтеграційний рух ЧР. Якщо звести до висновків до ЄК була вдоволена результатами Чехії. Базуючись на висновках зробленими ЄК країнам першого розширення ЄС було дозволено почати переговорний процес про вступ до ЄС. 13-14 грудня 1997 року в Люксембурзі проходив саміт Європейської Ради, згідно з висновками якого було вирішено почати переговори про вступ країн які стали першою хвилею розширення. Люксембург також схвалив посилену стратегію вступу, включаючи "партнерство заради вступу" та збільшення фінансової підтримки для країн -кандидатів. Люксембурзький саміті запрошення до переговорів про вступ успішно завершили ще один крок на шляху до інтеграції Чеської Республіки в Європейське співтовариство.

Іншим важливим вектором був розвиток центральноєвропейської співпраці. Чехія, як країна економіка якої зав'язана на експорті, потребувала ринків збуту. Чеські дипломати шукали рішення цієї проблеми щоб не залежати винятково від ринку ЄС. Рішення було знайдене у вигляді CEFTA. Засновниками цієї організації виступили: Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина. Згодом організація почала своє розширення і до неї доєдналась Болгарія, Словенія та Румунія, що збільшувало простір збуту для чеської промисловості. Це дещо диверсифікувало ринок, але все одно не задовольняло апетити чеського виробника. Окрім економічних потуг Чехії, спостерігались і політичні. Вишеградська група стала серйозною основою для початку інтеграційних процесів в 1991-1993 рр. Але після цього і до 1998 року, року проведення саміту між трьома країнами у Будапешті, темпи співпраці саме через формат Вишеграду суттєво знизився. Причиною тому стало переконання що індивідуальні зусилля принесуть більше користі на шляху до ЄС та НАТО. На додачу до цього одна з країн групи випадала з загального шляху. Це була Словаччина. Якщо Чехія, Польща та Угорщина впевнено стояли на шляху демократичних зрушень та змін, Словаччина все більше уходила в авторитаризм. Вишеградська група була утворена 15 лютого 1991 року з, тоді ще трьох країн, Польща, Угорщина та Чехословаччина. Тоді ж був прийнятий установчий документ організації під назвою "Декларацію про співробітництво між Польською Республікою, Чехословацькою Федеративною Республікою й Угорською Республікою на шляху до європейської інтеграції" [6 с.6]. Основними завданнями які були зазначені в цьому документі були такі:

- Відновлення національної незалежності та демократії країн-учасниць;
- Демонтаж залишків тоталітарних систем в усіх сферах суспільного життя;
- Становлення ринкової економіки;
- Всеосяжна інтеграція до європейських організацій (політичних, економічних, безпекових і тд.)
- Формування сильних парламентів як традиційних інститутів демократії.
- З часом до основних функцій та задач V4 додались нові, а саме:
- Становлення форуму на якому країни могли висловити власні занепокоєння та спільних проблем;
- Підписання угод про асоціацію з ЄС у грудні 1991 року;
- Підтримка демократичних сил Словаччини в період прем'єрства Мечіара (1993–1998 рр)
- Розроблення нової програми торгівлі країн-учасниць з СРСР. Ця функція не була розроблена так як Союз перестав існувати як об'єкт і суб'єкт геополітики.

На той момент часу група мала би представити собою об'єднання країн пост-соцблоку з метою виходу із орбіти впливу СРСР та поступового інтегрування у європейські та атлантичні структури. На додачу до цього об'єднання мало побороти історичну ворожість країн Центральної Європи між

собою, успішно виконати соціальні перетворення та стати активними учасниками у процесі європейської інтеграції. Вишеградська група не була створена як альтернатива до євроінтеграції, про це неодноразово казало вище керівництво всіх країн. Регіон Центральної Європи відігравав в чехословацькій зовнішній політиці визначну роль як складова загального сприйняття щодо розміщення та значення країни в європейському просторі. За словами Вацлава Гавела, "центральноєвропейська ідентичність та історичний досвід, набутий разом з Польщею та Угорщиною, мали б бути передусім своєрідним внеском цього регіону до загальноєвропейської та світової культури, з чим би цей регіон наближався до неї не як бідний родич, а як той, що також дещо приносить" [4, с. 89]. Однак у другій половині першого свободи від соціалізму співпраця між країнами занепадала з багатьох причин. Відновлення активної кооперації країн в рамках V4 вже відбувалась на початку нульових у зв'язку коли в 2004 році було підписано Кромерізьку декларацію.

Одним із основних напрямків дипломатії молодої ЧР стала підтримка добросусідських відносин зі Словаччиною. Насамперед чехів цікавило впорядкування спірних постфедеральних питань зі Словаччиною. З самого моменту оксамитового розлучення ЧР і СР мали багато спірних питань від умов знаходження громадян за кордоном до демаркації кордону та поділ федерального майна. Метою Чеської Республіки було досягнути європейського стандарту міграційної політики та безпеки. У відносинах зі Словаччиною треба було домовитися про режим на спільному кордоні, який би, з одного боку, залишив високу перепускну здатність для чеських та словацьких громадян, але з іншого боку – обмежив переселення громадян третіх країн до Чеської Республіки.[4 с.159] Найбільша проблема у відносинах двох країн стосувалась розділу спільного колись майна. За словами чеського голови МЗС Словаччина не мала потягу до справедливої угоди. Внаслідок цього і нестачі уваги до Словаччини протягом тривалого часу залишалися відкритими питання щодо поділу спільного майна та ряд інших питань щодо покращення умов життя громадян двох республік, що постраждали внаслідок розпаду ЧСФР. Це питання тягнулось протягом перших 5 років незалежності обох країн. Візит Клауса до Словаччини у 1997 року постійно переносився якраз через спірні питання щодо поділу майна. Під час зустрічі була укладена Угода про взаємний обмін банківських акцій між чеським Комерційним банком та словацьким Банком загального кредитування, яка була зумовлена поверненням словацького золота [7 с. 57]. В економічній сфері перший чеський уряд проводив прагматичну лінію, яка полягала у послідовному виконанні умов договору про митну унію. При цьому одночасно уряд працював над тим, щоб якнайшвидше скасувати валютну унію зі Словацькою Республікою від 1992 року.

На відносини між країнами також впливала внутрішня політика. На початку свого шляху Словацька республіка мала тенденції до встановлення авторитарного формату правління, використовуючи падіння популярності уряду Мечіара, Клаус заморозив міжурядові контакти на початку 1994 року. Перший візит голови МЗС ЧР Зєленца відбудеться в 1997 року. На додачу до

цього уряди Клауса приділяли увагу Словаччині за залишковим принципом. Більшість політичної волі було сфокусовано на євроінтеграції. Інтеграційне фіаско Словаччини викликало сильне розчарування чеської сторони та ще більш заглибило проблемність двосторонніх відносин. Нестачу уваги чехи намагались компенсувати за рахунок Вишеградського формату и CEFTA, але все одно цього було замало якщо дивитися на цілі які були зазначені у Зовнішньополітичній концепції чеського уряду.

Щодо періоду відновлення інтенсивної чесько-словацької співпраці, то тут необхідно зазначити, що передумовою його були, насамперед, внутрішньополітичні зміни у Словаччині. З 1998 року у Словаччині відбувається важливий поворот у свідомості громадян та, відповідно, у політичному середовищі. На наступних виборах до парламенту словацькі виборці чітко дали зрозуміти, що вони бажають змін та справжнього "повернення до Європи". Зміна внутрішньополітичного режиму означала і зміну пріоритетів словацької закордонної політики. Це в свою чергу заклало новий етап будівництва між урядових відносин. Остаточне відновлення міжурядових контактів та їх інтенсифікація вже були за уряду Земана.

У України та ЧР були спільні цілі і спільні побоювання. Це так чи інакше єднало та спонукало до кооперації. ЧР та Україна вважали НАТО як вагомий елемент у забезпеченні безпеки на теренах ЦСЄ та Європи в цілому і тому президенти обох країн вітали підписання основоположного акту НАТО-РФ.

Чеська Республіка розглядала Україну в контексті свого східного вектору зовнішньої політики. Основні принципи східного вектору зовнішньої політики Чеської Республіки були розроблені та представлені у Концепції закордонних справ Чеської Республіки 21 березня 1993 року. У документі зазначалось, що важливе місце у чеській закордонній політиці будуть і надалі займати відносини з країнами Східної та Південно-Східної Європи: "Їх потреба визначається, зокрема, економічними та торгівельними інтересами, а також історичною традицією" [8 с. 99]. Головним принципом для Чеської Республіки у відносинах до Росії та України була розважливість та обережність: "Російська Федерація залишається для Чеської Республіки визначальним джерелом стратегічної сировини, Україна ж є важливою транзитною територією. Чеська закордонна політика буде підтримувати на міжнародних форумах мирний розвиток Росії, України та Білорусі в напрямку демократії та ринкової економіки"

Чеська Республіка та Україна підтримували процес європейської інтеграції й водночас прагнули до створення загальноєвропейської системи безпеки, яка в майбутньому б не допустила нового розподілу Європи. Президенти у своїх заявах констатували, що така модель безпеки має виходити зі співробітництва в рамках існуючих інституцій. Офіційні Прага та Київ у світлі Амстердамського саміту ЄС вітали кроки, що вели до подальшого розвитку євроінтеграційних процесів. Україна та Чеська Республіка вважали розвиток і поглиблення регіонального і субрегіонального співробітництва одним з важливих чинників зміцнення європейської стабільності. Саме в

контексті субрегіонального співробітництва Прага рада була б прийняти Україну в CEFTA. [4 с. 187]

Особливим питанням було ядерне питання. Чехія вітала денукліаризацію України з метою встановлення в ЦСЄ без ядерної зони. Також Чехія активно моніторила ситуацію з країнами-сусідами України. Так в жовтні 1993 року під час зустрічі прем'єра Клауса та президента Кравчука, прем'єр заявив що зміна кордонів започатковує доволі небезпечний прецедент. Роком пізніше чеський дипломат Антонін Мургаш на зустрічі з українською делегацією заявив що проблеми "русинства" для нього і Чехії не існує[4 с.180]. Також МЗС Чехії цікавило питання про напруження між Україною і Румунією у зв'язку із односторонньою денонсацією румунською стороною міждержавної угоди про кордони між Україною та Румунією. Але питання було вирішене вже у першій декаді нульових.[9] Вагомою подією в чесько-українських відносинах став перший державний візит Президента Чеської Республіки В. Гавела в Україну. На зустрічі двох президентів під час саміту глав держав країн Центральної Європи 7–8 червня 1996 р. у польському м. Ланьцут попередньою датою візиту В. Гавела було визначено 19–21 листопада 1996 р., однак зважаючи на стан здоров'я чеського політика її змінили на 30 червня – 2 липня 1997 р. Візит слід класифікувати як вельми успішний. В ході перемовин було підписано 8 угод в різних сферах. Про співробітництво в торговельно-економічній, соціальній, фінансовій, правоохоронній, культурній та інших сферах важливих для подальшого розвитку міждержавних взаємин.[10] Україна ж відповіла на цей візит у 1998 році. Тоді до Праги приїхав голова МЗС Удовенко.

Отже, визначальними чинниками формування системи двостороннього співробітництва Чеської Республіки та України на початку 90-х рр. XX століття стали динамічний розвиток міждержавних стосунків, процеси регіонального інтеграційного зближення та співробітництво у загальноєвропейських структурах. При розбудові білатеральних відносин враховувалися як історичні, так і політичні чинники. Чехія, як одна із постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи, здійснивши системні суспільні перетворення і досягнувши рівня стабільності, нагромадила досвід, який становив значний інтерес для багатьох держав перехідного періоду, зокрема для України. Але все ж таки відносини мали скоріше прагматичний характер. Чехи бачили країни на сході від себе радше як альтернативу Заходу в плані торгівлі, але нічого більше не робили. Чехи дивилась на східну Європу як на ринок збуту своїх товарів з метою диверсифікації ринків аби не залежати цілком від ЄС.

У чесько-українських відносинах мав перевагу прагматизм. Для офіційної Праги Україна була транзитною країною через яку йшли нафтопроводи та газопроводи. Хороші відносини з Україною були необхідні Празі для забезпечення своїх потреб у енергетичній сфері, а тоді країни Європи були в прямій залежності від поставок газу та нафти з РФ. Так як Чехія країна промислова то і потреби були великі тому Чехія намагалась брати участь у політичному житті на схід від себе. Для України ж Чехія була партнером у русі до Європи. Для Києва було важливо зберігати баланс від Заходом та Сходом.

Не дивлячись на прагматизм у стосунках Прага мала партнера з яким єднало трохи більше ніж спільна мета. Чехія і Україна вбачали спільну небезпеку зі Сходу. Тому і рух був до НАТО мав би бути природнім для двох країн. Але з певних причин Україна так і не вступила в НАТО.

Висновки. Зовнішня політика Чеської Республіки на початку 90-тих років XX ст. мала суттєвий успіх у закладені основи майбутньої інтеграції ЧР до євроатлантичних структур. Це був важкий трансформаційний процес для всіх сфер життя Республіки. Перехід на інші економічні рейки та гармонізація законодавства потребувала часу але перші уряди Клауса мали політичний карт-бланш на зміни від чеського народу. Довершить політику Клауса вже Мілош Земан при якому ЧР все таки вступила як в ЄС, так і в НАТО. У ЧР був і свій аналог "турбо режиму" Верховної Ради України IX скликання. В 2000 році Парламент ухвалив, гармонізував, змінив, відредагував понад 500 законів та інших актів з метою виконання умов ЄС. Можна з впевненістю стверджувати що за гасло "Назад в Європу!" чехам прийшлось затягнути паски, так як стабільний економічний ріст вже почався при соціал-демократах. Так Чехія, яка утворилась внаслідок деструктивних подій розвалу ОВД, стала на рейки євроатлантичної інтеграції, але треба було мати міцний і надійний локомотив щоб зламати стіну яка стояла перед Республікою. Що ми можемо бачити після всіх перипитій ЧР? Країна нині є повноправним та загальновизнаним суб'єктом міжнародного права з власним місцем у світовому розподілі праці. Основним засадами зовнішньої політики після урядів Клауса стали саме нарощення здобутків початку Незалежності. З чим вони і справились.

Список використаних джерел

1. ČESKÁ NÁRODNÍ RADA 1991 VI. volební období 260 E ODPOVĚĎ NA INTERPELACI poslance Miroslava Čapka na vládu České republiky ve věci znepokojení mezi občany pokud jde o otázku navrácení majetku sudetským Němcům
2. Joint Czech–German Declaration on the Mutual Relations and their Future Development: https://www.mzv.cz/file/198499/CzechGermanDeclaration.pdf
3. Vaclav Klaus, the Prime Minister of the Czech Republic at NATO [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_24381.htm?selectedLocale=en
4. Павлишин Л. Зовнішня політика Чеської Республіки: становлення та пріоритетні напрями розвитку (1993–2004 рр.): монографія. – Ужгород, РІК-У, 2021. – 224 с.
5. Павлишин Л. Досвід інтеграції Чеської Республіки до Європейського Союзу (1993–2004 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2013. – Вип. 22. – С. 156 – 179.
6. Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України: аналіт. доп. / С. І. Мітряєва, М. О. Лендьел, А. Д. Стряпко, А. М. Крижевський [та ін.]. – К. : НІСД, 2014. – 128 с.

7. Lemberg H., Hoensch J. Begegnung und Konflikt. Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815–1989. – Bonn, 2001. – 325 s

8. Koncepce české zahraniční politiky 1993. Mezinárodni vztahy, Č2. – 1993. – S. 95–101.

9. Délimitation maritime en mer Noire (Roumanie c. Ukraine), arrêt, C.I.J. Recueil 2009, p. 61 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://web.archive.org/web/20171031115513/http://www.icj-cij.org/files/case-related/132/132-20090203-JUD-01-00-EN.pdf

10. Цуп О.В Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця XX – початку XXI ст. [Текст]: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Терноп. нац. екон. ун-т. – Т., 2008. – 265 с.

11. Корсак Р. Внутрішня та зовнішня політика України і Чехії на початку XXI століття: контекст дипломатичних відносин (1991–2012 рр.). – Lap lambert Academic. 2018. – 533 с.

12. Кіцила Л. Ю. Пріоритетні напрями зовнішньої політики Чеської Республіки на сучасному етапі. Держава і право. 2011. – Вип. 52. – С. 663-666.

13. Савчук А. Основні вектори зовнішньої політики Чеської Республіки на шляху до міжнародної інтеграції (1993–2004 рр.). Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2020. – Вип. 33. – С. 151–155.

Терещук В. Р.
студент 2 курсу магістратури
історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Політика пам'яті Чехії та Словаччини в посткомуністичний період

Вступ. Політика державної пам'яті є складним і багатогранним явищем, яке відображається у багатьох країнах світу. Ця політика визначає спосіб, яким суспільство згадує та інтерпретує події минулого, а також впливає на формування національної ідентичності та сприяє процесу примирення після травматичних періодів історії.

На сьогодні, політика пам'яті є невід'ємною частиною культурної політики переважної більшості європейський країн. Буремні події XX століття створили необхідність для уряду європейських держав, які вірні принципам ліберальної демократії, проводити меморіальну політику, спрямовану на формування "сфери і характеру колективної пам'яті", а також на "репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого" [1].

Чехія та Словаччина активно впроваджують політику державної пам'яті. Історія двох народів, які в минулому входили в єдину державу, пов'язана з численними перетвореннями та переживаннями, такими як австро-угорський імперіалізм, нацистська окупація та комуністичний режим. Кожен з цих періодів залишив свій слід у свідомості чехів та словаків, ставши об'єктом обговорення у контексті політики державної пам'яті.

Мета дослідження полягає в аналізі політики державної пам'яті в Чехії та Словаччині, визначенні основних аспектів, які впливають на її формування та розвиток.

У роботі розглянуто ряд важливих елементів меморіальної політики Чехії та Словаччини, таких як: політика щодо місць пам'яті, діяльність державних інституцій по збереженню пам'яті, формування меморіального канону в республіках та вплив на цей процес зовнішніх та внутрішніх політичних факторів.

З падінням СРСР та Організації Варшавського договору, країни Східної Європи відновили свій політичний та економічний суверенітет, повернувшись на геополітичну арену як повноцінні суб'єкти політики. З відновленням незалежності посткомуністичні держави почали кардинально передивлятись своє історичне минуле. Ревізія минулого та формування нового меморіального канону, яке сприятиме консолідації суспільства, відбулось в усіх країнах Центральної Європи, включаючи Чеську та Словацьку республіки.

За словами української дослідниці А. Киридон: "Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями "Vergangenheitsbewaltigung" (подолання минулого) або "Vergangenheitspolitik"

(політика минулого). Водночас "біль пам'ятання" є універсальним, попри різнохарактерність та полімозаїчність історичного розвитку держав та націй" [2].

Тим не менш, не дивлячись на спільну біль та історичне минуле більшості народів від Ельби до Дніпра, яке включало нацистську окупацію та радянські тоталітарні режими, політика уряду цих країн щодо інтерпретації минулого суттєво відрізняється.

Американський історик Сара Джин Томчук у дослідницькій статті "Суперечка, консенсус і спогади про комунізм: порівняння чеської та словацької політики пам'яті в громадських місцях, 1993–2012" порівнює місця пам'яті в Празі та Братиславі, констатуючи, що відмінність політики пам'яті Чехії та Словаччини проявляється і в меморіальній практиці. Публічні меморіали в Чехії, як "мнемонічні структури" направлені на пам'ятання суспільством трагічних сторінок історії, носять переважно індивідуалістський характер, породжуючи суспільну дискусію та заохочуючи плюралізм думок, в той час як словацькі меморіали мають колективістську структуру, яка направлена на замовчування та створення суспільного консенсусу [3].

Меморіали Праги не бояться чітко ідентифікувати жертв і злочинців. Виділяти із загальних мас постраждалих окремі групи осіб або персоналії, які часто стають символом усіх жертв комуністичних репресій. Приклади таких людей – Ян Палах та Мілада Горакова, іменем яких в Чехії названі вулиці та площі, пам'ять про яких зберігають меморіали та регулярні тематичні виставки в музеях. В свою чергу меморіали Братислави не виділяють конкретних постраждалих та винуватців, обмежуючись загальними тезами про "страждання нації" та "жертви тисячі громадян", як це написано на Меморіалі жертвам комунізму в Братиславі.

"Оскільки досить нерелігійні чехи вважають за краще шанувати мучеників цього періоду, можна було б очікувати, що більш релігійні словаки будуть брати участь у подібній поведінці. Однак, на відміну від чеських конструкцій конкретних осіб як героїв-мучеників, пам'ятні місця Братислави відтворюють невиразні релігійні та національні теми...", – зазначає С. Томчук [4].

Однією з головних причин такої відмінності автор вбачає в суб'єктах пам'яті, що займаються становленням меморіальних пам'ятників. Актори пам'яті Словаччини – це переважно державні установи, або суб'єкти чи організації, що тісно співпрацюють з урядом. Сюди можна віднести ÚPN: Інститут пам'яті нації; ZPKO: Асоціацію антикомуністичного опору; KPVS: Словацьку конфедерація політичних в'язнів. Окремо слід виділити Католицьку церкву, – одну з найвпливовіших недержавних організацій Словаччини, (більше 68% населення – католики). Сильний вплив Церкви на політику та суспільне життя країни відображається і в самих пам'ятних меморіалах, в композиції яких часто присутні релігійні елементи.

"Римо-католицька церква є іншим офіційним учасником пам'яті, який співпрацює з ÚPN, а неофіційними учасниками співпраці є KPVS, Форум християнських інституцій і німецький Фонд Конрада Аденауера щодо Меморіалу демонстрації при свічках. Ці організації та групи інтересів, очевидно, не наполягають на ідентифікації конкретних жертв чи

злочинців. Дійсно, Церква може уникати вибору окремих мучеників, щоб уникнути підкреслення доказів індивідуальної співпраці з режимом" [5].

На відміну від словацьких акторів, які неохоче відступають від неофіційного консенсусу уряду в питанні висвітлення минулого, чеські суб'єкти пам'яті активно вступають в дискусію використовуючи громадські меморіали та пам'ятники як об'єкт публічного висловлювання. Як приклад можна навести меморіал жертвам колективізації, встановлений Асоціацією приватних фермерів навпроти Міністерства сільського господарства в Празі в 2004 році. На супровідній таблиці меморіалу на чеській написано:

"Під час правління комуністичної влади в 1948–1989 роках її прихильники намагалися повністю знищити становище чеського фермера та примусово колективізувати село. Багато фермерів були страчені, а тисячі ув'язнені, сім'ї були примусово виселені з їхніх домівок, діти були вилучені зі шкіл, майно було викрадено та знищено. Винуватці цих злочинів так і не були покарані.

Після 1989 року їхні послідовники повертали вкрадене майно дуже неохоче і часто зберігали свій необґрунтований бізнес. Проте сьогодні сучасні приватні фермери знову керують понад 25 відсотками чеських земель!" [6].

Чітко прослідковується конкретизація груп осіб, що постраждали – чеські фермери та їх сім'ї, та винуватців – комуністична влада та її прихильники, а також докор в сторону влади: "Винуватці цих злочинів так і не були покарані". Ця теза, разом з навмисно вибраним місцем встановлення меморіалу, перетворює його не лише в місце пам'яті, а й в політичне висловлювання.

Більша відкритість чеського уряду до переосмислення своєї історії, разом з рішучою політикою люстрацій колишніх комуністів, проведеною Чехією в перехідний період 1990-х років, призвела до широкої дискусії суспільства навколо історичних меморіалів. Іноді ці суперечки набувають форм вандалізму, як це сталось у випадку чеського художника Романа Тица, який власноруч добавив до бронзових долонь Меморіалу студентів долоні у нацистському вітанні. В інших випадках – публічної дискусії, як у питанні фінансування меморіалу Мілади Горакової комуністичною партією Чехії чи звинуваченні феміністок у відсутності репрезентації жертв-жінок у суто чоловічих фігурах меморіалу жертв комунізму на Петршинському пагорбі в Празі [7].

Таким чином, чеська меморіальна політика направлена на індивідуалістський підхід у мнемонічні практиці, а відкритість у питанні означення жертв та винуватців породжує активну публічну дискусію навколо недавньої історії чеського народу. В той час як колективістська репрезентація минулого у меморіалах Словаччини не викликає переосмислення з боку неофіційних акторів.

Причини відмінності у відношенні чеського та словацького уряду до своєї історичної пам'яті слід шукати в період демократичних перетворень країн в 1990-х роках, зокрема в позиції щодо люстрацій поборників комуністичного режиму. Перші неофіційні люстрації в Чехії розпочались у Федеральному міністерстві внутрішніх справ ще навесні 1990-го, вдаривши по урядовцям обох національних рад та Федерального зібрання

Чехословаччини. На думку М. Копечека ці люстрації являли собою в першу чергу політичну боротьбу нової політичної еліти зі старою, опосередковано діявши на благо справедливості. Тим не менш, публічний запит чеського суспільства на подальші люстрації, підігрітий опублікованим дисидентом П. Цибулкою списком інформаторів та колаборантів служби Державної безпеки (Státní bezpečnost: StB), змусив систематизувати та офіційно оформити політику люстрацій [8].

Так 4 жовтня 1991 р. Федеральним зібранням Чехословаччини був прийнятий "Великий закон про люстрацію" ("Velký lustrační zákon": Act № 451/1991). Виданий всього через 2 роки після падіння комуністичного режиму це був перший на пострадянському просторі закон про люстрацію. Акт передбачав проведення перевірки владних осіб, державних службовців, суддів, поліцейських та інших, на наявність зв'язків з комуністичним режимом. Особи, які були виявлені як колишні агенти або співробітники режиму, усувались від займання державних посад. Через неповних 6 місяців, в квітні 1992 р. був прийнятий "Малий закон про люстрацію" ("Malý lustrační zákon": Act № 279/1992), який доповнював перший акт і зосереджувався на поліцейських, охоронцях в'язниць та службовцях Міністерства внутрішніх справ [9].

Проте головним документом перехідного періоду вважається "Акт про незаконність комуністичного режиму та про опір йому" ("O protiprâvnosti komunistického režimu a o odporu proti němu": Act № 198/1993)". Прийнятий 9 вересня 1993 року вже в "розлученій" Чехії, закон став показовим прикладом юридичного оформлення політики декомунізації для країн Центрально-Східної Європи. В преамбулі закону стверджується: "Парламент визнає, що Комуністична партія Чехословаччини, її лідери та члени несуть відповідальність за спосіб управління в нашій країні в період з 1948 по 1989 рік, зокрема за програмове руйнування традиційних цінностей європейської цивілізації, свідоме порушення прав і свобод людини, моральний та економічний занепад, супроводжений юридичними злочинами та терором проти прихильників відмінних поглядів, заміною функціонуючої ринкової економіки директивним управлінням, руйнуванням традиційних принципів власності, використанням виховання, освіти, науки та культури в політичних і ідеологічних цілях, безжалісним знищенням природи" [10].

В документі чітко, по пунктам, становлено суб'єктів що підтримували та сприяли злодіянням комуністичного режиму, а також його жертв. В свою чергу, дії осіб, які чинили опір режиму в різних формах, (що також детально описано в документі), заслуговують на повагу та є морально правильними, а кожна особа яка постраждала від режиму, і не причетна до його злочинів, заслуговує на визнання та моральне відшкодування [11].

Прийняття даного акту демонструє собою зацікавленість чеського уряду в люстраціях діячів комуністичної партії та готовність чітко визначати жертв та винуватців. Юридично закріплена позиція держави напряму відображається на чеських меморіалах і дає нам розуміння характеру дискусії чеського суспільства навколо місць пам'яті.

Словацький досвід люстрацій відрізнявся від чеського. В 1992 р. тодішній прем'єр-міністр Словаччини (в складі все ще єдиної держави) В. Мечіар відмовився виконувати прийнятий Федеральним зібранням закон про люстрацію (Act № 451/1991). Про суперечність цього рішення говорить публічне опитування серед словаків проведене в січні 1993, на якому 56% опитуваних виступили за збереження закону. В. Мечіар доручив проведення люстрацій Словацькій інформаційній службі (Slovenska informacna sluzba: SIS), одній з двох новостворених в 1993 р. організацій на заміну StB. Проте, уже в 1994 р. відібрав у неї повноваження, звинувативши Чехію в передачі SIS недостовірних списків агентів спецслужб. Апелюючи до інтересів державної безпеки, уряд Мечіара фактично припинив люстрації. Архіви StB також були довгий час закриті для громадськості. І навіть прихід до влади опозиції в 1998 р. не призвів до їх моментального відкриття. Лише в 2002 році, після ініціативи бувших дисидентів – екс-міністра внутрішніх справ Чехословаччини останніх років Яна Лангоса та міністра юстиції Яна Чарногурського, і створення останнім Департаменту з документації злочинів комунізму при Міністерстві юстиції, архіви відкрили [12; 13].

Таким чином, діяльність першого словацького уряду на чолі з Мечіаром, а також непрості відносини між Чехією та Словаччиною в період "Оксамитового розлучення" 1989-1993 років внесли суттєві відмінності у політику люстрацій двох країн. На відміну від Чехії, де люстрації розпочались майже відразу, у випадку Словаччини мала місце так звана "пізня люстрація", що розпочалась з відкриття архівів та заснування ÚPN на початку 2000-х. Крім того, люстрація в Словаччині так і не була юридично оформлена, набувши форми "остракізму", де в ролі "проскрипцій" виступають опубліковані матеріали Інституту національної пам'яті. І хоча публічне засудження осіб в разі опублікованих підтверджень їх співпраці з режимом часто стає приводом для звільнення, формально це не є правовою перешкодою для зайняття ними будь-якої державної посади. А отже, особи які співпрацювали з комуністичним режимом в різних формах, до сьогодні можуть легально займати державні посади та займатись політикою в Словаччині.

Цей факт дає змогу краще зрозуміти чому вектор державної політики Словаччини направлений на замовчування. Крім того, цьому сприяє зменшення інтересу нового покоління до "далекого комуністичного минулого". Таким чином, відміна політики люстрацій в період найбільшої актуальності та запиту суспільства в 1990-х негативно відобразилась політиці декомунізації в Словаччині, залишивши "червоні плями" як в уряді республіки, так і в пам'яті словаків.

Уряд Чехії, в противагу словацькому, не протистоїть плюралізму думок щодо історичного минулого, що виділяє Чеську республіку серед багатьох держав Східної Європи. Американські експерти Майкл Бернхард і Ян Кубік у своєму дослідженні меморіальної політики країн східноєвропейського регіону, також зазначають унікальність Чехії в даному питанні. Аналізуючи політику пам'яті 17 країн "з мінімальною демократією" на посткомуністичному просторі Європи, автори вивели свою класифікацію

типів мнемотехнічних акторів та режимів пам'яті притаманних будь-якій країні. Згідно неї, існує чотири типи мнемотехнічних акторів, з яких три притаманні для посткомуністичного простору: воїни пам'яті (безальтернативно визнають лише свою версію історичної "правди"), плюралісти (поважають та допускають різні трактування минулого), відмовники (не цікавляться політикою пам'яті). Режими пам'яті поділяються на три типи: розщеплені режими пам'яті (з щонайменше одним мнемотехнічним воїном) та два види нерозщеплених режимів пам'яті – режими колонної пам'яті, які дозволяють співіснування різних пам'ятей, та об'єднані режими пам'яті, що складаються з мнемотехнічних відмовників [14].

Згідно цієї класифікації, Словаччина – розчеплений режим, в той час як Чехія, єдина з розглянутих країн, має колонну пам'ять. "Політичні еліти якої є відмовниками, але дозволяють альтернативні або конкуруючі пам'яті, запропоновані громадянським суспільством" [15].

Основною інституцією, що формує та зберігає меморіальну пам'ять в Словаччині є заснований в 2002 р. Інститут національної нам'яті (Ústav pamäti národa: ÚPN), першим головою якого став вище згаданий Ян Лангос. UPN – державна установа, яка діє під наглядом Національної ради Словацької республіки. В задачі Інституту входить: розкриття документальних свідчень особам, які зазнали переслідувань; публікація відомостей про виконавців репресій та про їх діяльність; висунення клопотання про кримінальну відповідальність за скоєні злочини тощо. Важливе місце в структурі ÚPN займає Архів, який збирає, опрацьовує та публікує документи органів безпеки 1939–1989 рр. та Центр досліджень часу несвободи, що досліджує злочини нацистського та комуністичного режимів [16].

Аналогічні функції в Чехії виконує заснований в 2007 р. – Інститут дослідження тоталітарних режимів (Ústav pro studium totalitních režimů: ÚSTR). Вищим органом ÚSTR є Рада, яка складається з 7 членів, що обираються Сенатом Парламенту Чехії. Як і словацький ÚPN, установа включає в себе Архів та ряд окремих підрозділів, таких як: науково-освітній відділ (дослідження періоду 1938–1989 рр., реалізація освітніх програм), виробничий відділ (видавнича діяльність, організація виставок та конференцій) тощо.

Обидві інституції у своїх дослідженнях зосереджуються на дослідженні історії XX ст., особлива увага приділяється "епосі крайнощів" (1914/18–1989/91 рр.), що включає в себе "період несвободи". Саме на цих хронологічних рамках Міністерство освіти Чехії в 2013 р. рекомендувало концентруватись , викладаючи історію XX ст. в школах [17].

Саме ÚPN та ÚSTR є основними інституціями, що формують меморіальний канон в Чехії та Словаччині. Тим не менш, не дивлячись на схожу структуру двох установ та задачі, що ставить перед ними уряд та суспільство, канон двох країн значною мірою відрізняється.

Російський історик М. Кірчанов стверджує, що "сучасні політики пам'яті Чехії, Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії солідарні у негативному сприйнятті історії комунізму.." в той час як "..щодо Другої світової війни така

солідарність відсутня" [18]. Проте, як ми знаємо на прикладі Словаччини, не дивлячись на однозначне офіційне засудження зазначеними країнами червоного режиму, де-факто практичне відношення до висвітлення і трактування комуністичного періоду також може відрізнятись.

Відсутність солідарності до трактування подій Другої світової війни полягає у відмінних позиціях на яких опинились сусідні нації в період 1939–1945 рр. Чехія, як складова Чехословаччини, була однією з багатьох країн, які втратили свою державність, що однозначно дає змогу характеризувати і закріпити в політиці пам'яті ці події – як національну трагедію. В той же час, для словаків події 1940-х років XX ст. стали першою спробою побудови власної національної держави, що створює проблеми в оцінці Словаччиною даного історичного відрізку як безумовно негативного.

Сучасний чеський меморіальний канон виступає з позиції віктимізації чеської державності, втраченої в період 1938–1945 років, народу, що став жертвою нацистської окупації, і навіть формальних (не активних) колабораціоністів, співпраця яких трактується як вимушена. Ліквідація Першої Чехословацької Республіки покладається на зовнішніх акторів: Німеччину, яка окупувала Чехію, та СРСР, який спільно з Рейхом розділив Східну Європу. Ще одним винуватцем у чеському каноні парадоксально виступає Словаччина, як одна з країн що приймала участь в розділі Чехословаччини [19].

На відміну від Першої словацької республіки, яка була сателітним державним утворенням Третього Рейху, Протекторат Богемія та Моравія не мав "державного характеру", що також дає змогу відділяти чехів від населення інших пронацистських держав. В зв'язку з цим, особа Еміля Гахи в чеському меморіальному каноні не набуває рис класичного зрадника та колабораціоніста, перетворюючись в образ "трагічного антигероя", який: "сприймав посаду президента швидше як службу та жертву..." [20].

Таким чином, трагічна доля чеського народу в роки Другої світової війни надала змогу вибудувати меморіальний канон з точки зору "моральної переваги", а незаплямованість чеського народу в колабораціонізмі сприяла консолідації чеського суспільства в баченні свого минулого.

На противагу суспільному консенсусу чехів, виступає історія Словаччини з її непростими фактами минулого, такими як колабораціонізм, сприяння Голокосту, участь у війні на стороні країн Осі. Кірчанов констатує, що ÚPN, який "змушений маневрувати між цінностями словацького націоналізму та зовнішніми факторами, включаючи європейську інтеграцію та необхідність вибудовування відносин із чеськими сусідами", прагне створити "компромісний меморіальний канон про війну, інтегруючи до нього теми, пов'язані з переслідуванням євреїв та роллю армії у Словаччині" [21].

Однією з найважчих тем для висвітлення є Перша словацька республіка та її лідер Йозеф Тісо. Важкість в наданні оцінки ПСР полягає у факті того, що клерикально-фашистська Словаччина Тісо була першим незалежним національним утворенням словаків. Таким чином, її історична важливість для словаків – як унікального політичного проекту, входить в конфронтацію із

загальноєвропейським меморіальним каноном, побудованим на консенсусі щодо висвітлення жертв і винуватців Другої світової війни. У зв'язку з цим, ÚPN, на відміну від чеського ÚSTR, не надає оцінку особі Й. Тісо, обмежуючись сухими фактами біографії [22].

Висновки. З падінням комуністичного режиму в 1989 р. перед Чехословаччиною відкрився історичний шанс повернути втрачений в 1940-х роках суверенітет та долучитись до групи країн, основи державності яких побудовані на принципах свободи слова, законності та парламентаризму. Ця можливість супроводжувалась необхідністю проведення широких соціальних та економічних реформ, однією з яких був перегляд та рефлексія свого історичного минулого. Як нам відомо сьогодні, після сепарації Чехія та Словаччина по різному підійшли до вибудови нового меморіального канону.

Однозначно негативні наслідки періоду 1938–1989 років для Чехії, дали змогу новому уряду країни відносно легко вибудувати меморіальний канон з позиції "віктимізації", а також розпочати політику люстрацій та розгляду злочинів комунізму відразу після падіння комуністичного режиму в 1989 р. Паралельно державі свої трактування минулого висували суспільні актори, що не зустрічало опору з боку уряду. Словаччина, маючи контроверсійний історичний багаж, не змогла вибудувати консенсусний меморіальний канон, що призвело до проведення урядом неофіційної політики "примирення та замовчування". Питання, чи є це однією з причин пізньої люстрації в Словаччині чи тут мають місце суто політичні причини, залишається дискусійним.

Проблематика політики меморіальної пам'яті в Чехії та Словаччині та її відмінності, ще довго залишатиметься предметом суперечок істориків. Однак, як ми бачимо на прикладі меморіальних громадських місць Праги та Братислави, політика пам'яті продовжує впливати на суспільство обох країн до сьогодні.

Список використаних джерел

1. Киридон А. "Подолання минулого" в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції / Алла Киридон // Європейські історичні студії. 2016. – № 4. – С. 126–143.
2. *Вказ. праця.* – С. 127.
3. Tomczuk S. J. Contention, consensus, and memories of communism: Comparing Czech and Slovak memory politics in public spaces, 1993–2012 [Electronic resource] / Sara Jean Tomczuk // International Journal of Comparative Sociology. 2016. – Vol. 57, no. 3. – P. 105–126. Mode of access: https://doi.org/10.1177/0020715216658187 (date of access: 04.11.2023). Title from screen.
4. *Ibid.* – P. 115.
5. *Ibid.* – P. 116.
6. *Ibid.* – P. 117.
7. *Ibid.* – P. 118–121.

8. Kopeček M. Czech Republic: From the Politics of History to Memory as Political Language [Electronic resource] / Michal Kopeček // Cultures of History Forum. 2013. – P. 1–14. Mode of access: https://doi.org/10.25626/0011 (date of access: 11.10.2023). Title from screen.

9. Žáček P. Lustration laws in the Czech Republic: The application of Act No. 451/1991 Coll. and Act No. 279/1992 Coll. / Pavel Žáček // 2009. Mode of access: https://www.ustrcr.cz/data/pdf/clanky/zacek-lustrace.pdf

10. O protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu : zákon of 09.07.1993 no. č. 198/1993 Sb. Mode of access: https://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/sb198-1993.pdf

11. O protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu : zákon of 09.07.1993 no. č. 198/1993 Sb.

12. Власенко С. Подолання комуністичного минулого як складова політики національної пам'яті Словацької Республіки та Чеської Республіки / Світлана Власенко // Public administration aspects. 2023. – Т. 11, № 1. – С. 55–63. Режим доступу: https://doi.org/10.15421/152308 (дата звернення: 04.11.2023).

13. Лёзина Е. Люстрация и открытие архивов в странах Центральной и Восточной Европы / Евгения Лёзина // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. 2015. – № 2 (120). – С. 48–89.

14. Židek N. Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration by Michael Bernhard, Jan Kubik / Nikolina Židek, Carmen González-Enríquez // Sociologický Časopis / Czech Sociological Review. 2016. Vol. 52, no. 3. P. 468–470. Mode of access: https://www.jstor.org/stable/43920828 (date of access: 15.10.2023).

15. *Ibid.* – P. 468–470.

16. Власенко С. *Вказ. праця.* – С. 57.

17. Stradling R. Jak učit evropské dějiny 20. Století. / Robert Stradling // MŠMT, Praha 2003. 193 p. – Mode of access: https://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/jak-ucit-evropske-dejiny-20-stoleti

18. Кирчанов М. В. "Институты памяти" Чехии и Словакии и формирование образов Второй мировой войны / М. В. Кирчанов // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2022. – Т. 28, № 2. – С. 17–26.

19. *Вказ. праця.* – С. 19–20.

20. *Вказ. праця.* – С. 19.

21. *Вказ. праця.* – С. 21.

22. *Вказ. праця.* – С. 21–22.

Післяслово

27 жовтня 2023 року на Історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка з ініціативи кафедри історії Центральної та Східної Європи відбулася міжнародна науково-практична конференція на тему: "Чехи та словаки в історії Центрально-Східної Європи XX-XXI ст.: від чехословакізму до оксамитового розлучення".

Основні напрямки роботи конференції були присвячені обговоренню таких проблем як: "Історичний досвід розбудови незалежних Чеської та Словацької Республік в умовах демократичного транзиту", "Актуальні проблеми чеської та словацької історії: концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації", "Чеські та словацькі місця пам'яті в Україні як чинник європейської інтеграції та міжкультурного діалогу".

З вітальним словом до учасників конференції звернувся тимчасовий повірений у справах Чеської Республіки в Україні пан Їржі Прецліка та директорка Чеського центру у м. Києві Тереза Соушкова.

Поряд з відомими дослідниками історії Чехії та Словаччини з Києва, Ужгорода, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Університету імені Я.А. Коменського (м. Братислава) в роботі конференції взяли участь молоді науковці й магістри кафедри історії Центральної та Східної Європи.

Теми доповідей учасників конференції торкалися важливих питань, пов'язаних з історією Чехословаччини впродовж XX ст., вказуючи на особливості трансформаційних процесів в країні та виклики, які постали перед чехами й словаками після проголошення самостійних держав – Чеської Республіки та Словацької Республіки.

Під час роботи конференції учасники неодноразово зверталися до питання ролі та місця чехів та словаків в історії України.

Окремою темою обговорення стали доповіді стосовно підтримки України з боку Чеської Республіки та Республіки Словаччина під час російської збройної агресії.

Щиро дякуємо модераторам заходу – Мотрук Світлані Миколаївні, кандидату історичних наук, доценту кафедри історії Центральної та Східної Європи, Баці Віталію Олександровичу, кандидату історичних наук, асистенту кафедри історії Центральної та Східної Європи, та всім учасникам конференції.

Наукове видання

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНИ XX–XXI СТОЛІТЬ
від чехословакізму до оксамитового розлучення

Колективна монографія

Друкується за авторською редакцією

Формат 60x84$^{1/16}$. Ум. друк. арк. 5,9.
Гарнітура Times New Roman. Вид. № 3в5.
Макет підписано 23.11.23

Видавець ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.knu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02